

1837
2017
ΧΡΟΝΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

HELLENIC REPUBLIC

National and Kapodistrian
University of Athens

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

SCHOOL OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
SECTION OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
AN INTERNATIONAL SYMPOSIUM

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ:
ΟΙ ΦΟΡΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥΣ

PAINTING AND SOCIETY IN VENETIAN CRETE:
EVIDENCE FROM PORTABLE ICONS

ΑΘΗΝΑ, 11-12 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2017

ATHENS, 11 - 12 JANUARY 2017

Κεντρικό κτίριο Πανεπιστημίου Αθηνών,
Πανεπιστημίου 30,
Αμφιθέατρο «Άλκης Αργυριάδης»

University of Athens, Historical Central Building,
30, Panepistimiou Avenue,
“Alkis Argyriades” Amphitheatre

Οργάνωση Συμποσίου, επιμέλεια προγράμματος και τεύχους:

Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου

Symposium organisation, programme and fascicle edited by:

Maria Constantoudaki-Kitromilides

Πρόσφεραν βοήθεια οι υποψ. διδάκτορες Βυζαντινής Αρχαιολογίας:
Μαρία Βάββα, Βασιλική Ζορμπά, Βασιλική Κλώτσα, Ελένη Χαρχαρέ.

Assistance offered by PhD candidates in Byzantine Archaeology:

Eleni Charchare, Vassiliki Klotsa, Maria Vavva, Vassiliki Zorba.

Οι συγγραφείς είναι υπεύθυνοι για τα κείμενά τους.

Στις περιλήψεις τηρείται η αλφαβητική σειρά κατά το ελληνικό αλφάβητο.

Authors are responsible for their texts.

Abstracts are published in an alphabetic sequence according
to the Greek alphabet.

Επιστημονική επιτροπή:

Π. Α. Βοκοτόπουλος, Ακαδημαϊκός, Ομότ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών
Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Επίτ. Διευθύντρια Βυζαντινού και Χριστιανικού
Μουσείου

Θ. Χατζηδάκη, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μ. Βασιλάκη, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Μ. Γεωργοπούλου, Διευθύντρια Γενναδείου Βιβλιοθήκης

Α. Δελλαπόρτα, Διευθύντρια Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου

Α. Δρανδάκη, Επιμελήτρια Βυζαντινής Συλλογής Μουσείου Μπενάκη

Μ. Καζανάκη-Λάππα, Επίτ. Διευθύντρια Υπουργείου Πολιτισμού

Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών

Γραμματεία: Δρ. Δ. Μουρελάτος, επιστημονικός συνεργάτης Ε.Κ.Π.Α.

Academic Committee:

P. L. Vocotopoulos, of the Academy of Athens,

Prof. Emeritus, University of Athens

M. Acheimastou-Potamianou, Honorary Director,

Byzantine and Christian Museum

Th. Chatzidakis, Professor, University of Ioannina

M. Vassilaki, Professor, University of Thessaly

M. Georgopoulou, Director, The Gennadius Library

A. Dellaporta, Director, Byzantine and Christian Museum

A. Drandaki, Curator of the Byzantine Collection, Benaki Museum

M. Kazanaki-Lappa, Honorary Director, Ministry of Culture

M. Constantoudaki-Kitromilides, Professor, University of Athens

Symposium secretary: Dr. D. Mourelatos, Research fellow, University of Athens

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το επιστημονικό ενδιαφέρον για τη ζωγραφική των φορητών εικόνων της Κρήτης των προχωρημένων χρόνων της βενετικής διακυβέρνησης του νησιού (14ος -17ος αι.) υπήρξε αξιοσημείωτο, με έξαρση στις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα και με συνέχεια. Η σχετική ενασχόληση έχει παραγάγει πλήθος νέων στοιχείων, έχει οδηγήσει σε νέες σκέψεις και έχει διευρύνει τις Βυζαντινές-Μεταβυζαντινές σπουδές και τη μελέτη της τέχνης των βενετοκρατούμενων περιοχών της Ελληνικής Ανατολής.

Το παρόν Συμπόσιο φιλοδοξεί να αγγίξει το ευρύτερο θέμα των σχέσεων της ζωγραφικής με την κοινωνία, έχοντας ως κύριο αντικείμενο έρευνας τις φορητές θρησκευτικές εικόνες που δημιουργήθηκαν από ζωγράφους της Κρήτης, την επιστημονική μελέτη τους και την αποκάλυψη κατά το δυνατόν των μαρτυριών που τα έργα αυτά τέχνης και λατρείας μπορούν να προσφέρουν για τον τόπο, την εποχή και τις συνθήκες δημιουργίας τους.

Το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας και η Κοσμητεία της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών δέχτηκαν την πρόταση και ενέκριναν χρηματοδότηση για την πραγματοποίηση του Συμποσίου. Οι πρυτανικές αρχές, ο Πρύτανης Καθ. Μ.-Α. Κ. Δημόπουλος, ο Αναπληρωτής Πρύτανης Ακαδημαϊκών Υποθέσεων και Διεθνών Σχέσεων Καθ. Κ. Μπουραζέλης και οι άλλοι θεσμικοί εκπρόσωποι του Πανεπιστημίου μας, ο Πρόεδρος του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Καθ. Π. Βαλαβάνης και η Διευθύντρια του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης Καθ. Ε. Μαντζουράνη υποστήριξαν την ιδέα.

Ευχαριστώ τα μέλη της επιστημονικής επιτροπής, στα οποία απευθύνθηκα, για την εξ αρχής ενθάρρυνση και την ανταλλαγή απόψεων. Επίσης τον Δρα. Δ. Μουρελάτο για την επανειλημμένη συνδρομή του, τη Γραμματέα του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης κ. Μ. Γκιώνη και την κ. Ν. Μπάκα του Φωτογραφικού Εργαστηρίου του Μουσείου Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης για τις προσπάθειές τους, τους μεταπτυχιακούς και προπτυχιακούς φοιτητές και τις φοιτήτριες που βοήθησαν σε διάφορα στάδια, αλλά και τη συνεργάτιδά μου στο Μουσείο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Δρα. Α. Σφυρόερα για την ανταπόκρισή της.

Θερμές ευχαριστίες απευθύνω, και εκ μέρους του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, στους χορηγούς της επιστημονικής αυτής δράσης, το Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη, τη Ναυτιλιακή Εταιρεία Carriers Chartering Corporation, S.A., το Μουσείο Ελληνικής Παιδείας (Καλαμπάκα), όπως και το Μουσικό Σύνολο «ΠολυΦωνία», το οποίο με την ερμηνεία συνθέσεων του Κρητικού μουσικοσυνθέτη του 16ου αιώνα Φραγκίσκου Λεονταρίτη θα μας μεταφέρει στον κόσμο της δυτικοευρωπαϊκής μουσικής της εποχής.

Το Συνέδριο έχει ενταχθεί στους επετειακούς εορτασμούς των 180 χρόνων λειτουργίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και αποτελεί την πρώτη για το 2017 επιστημονική εκδήλωση που πραγματοποιείται σε αυτό το πλαίσιο.

Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου
Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας,
Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης,
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

FOREWORD

Scholarly interest in the painting of portable icons produced in Crete during the later periods of Venetian rule of the island (14th -17th c.), has been remarkable, reached its heyday in the last decades of the twentieth century, and continues. The relevant activity has produced extensive new evidence, has generated new thinking and has broadened the field of Byzantine and Post-Byzantine painting and the study of art in areas of the Greek East under Venetian rule.

This Symposium aspires to address the broader issue of the relationship between painting and society, focusing on research on portable religious icons created by Cretan painters, the study of them, and the discovery of any kind of evidence that these works of art and cult can provide about the place, time and circumstances in which they were produced.

The Department of History and Archaeology and the Office of the Dean of the Faculty of Philosophy of the National and Kapodistrian University of Athens accepted the proposal and approved the funding for the realisation of the Symposium. The Rector Prof. M.-A. K. Dimopoulos, the Vice-Rector for Academic Affairs and International Relations Prof. K. Bourazelis and other institutional representatives of our University, the Chairman of the Department of History and Archaeology Prof. P. Valavanis and the Director of the Section of Archaeology and History of Art Prof. E. Mantzourani expressed their support for the idea of its organisation.

I would like to thank the members of the Academic Committee, whom I contacted, for their encouragement and exchange of views from the outset. Also Dr. D. Mourelatos for his assistance, the Secretary of the Department of Archaeology and History of Art Ms. M. Gkioni and Ms. N. Baka of the Photographic Laboratory of the Museum of Archaeology and History of Art for their efforts, the postgraduate and undergraduate students who helped in various stages, and my collaborator at the Museum of Archaeology and History of Art Dr. A. Sfyroera for her help.

Furthermore, I would like to extend my sincerest thanks, on behalf also of the Section of Archaeology and History of Art, to the sponsors of this scholarly event, the Aikaterini Laskaridis Foundation, Carriers Chartering Corporation, S.A., Shipping Company, the Museum of Hellenic Cul-

ture (Kalambaka), as well as the “PolyPhonia” Music Ensemble, which will perform compositions by the Cretan composer of the 16th century Franghiskos Leontaritis, taking us into the world of Western European music of the time.

The Symposium forms part of the anniversary celebrations for the 180 years of functioning of the National and Kapodistrian University of Athens, and is the first scholarly event for the year 2017 to be realised within this framework.

Maria Constantoudaki-Kitromilides
Professor of Byzantine Archaeology,
Section of Archaeology and History of Art,
Department of History and Archaeology,
National and Kapodistrian University of Athens

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

PROGRAMME

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ / PROGRAMME¹

Τετάρτη, 11 Ιανουαρίου 2017, πρωί
Wednesday, 11 January 2017, morning session

- 8.45'** Προσέλευση συνέδρων / Arrival of participants
- 9:00'** Προσφώνηση από τον Πρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, καθηγητή Μελέτιο-Αθανάσιο Κ. Δημόπουλο / Address by the Rector of the National and Kapodistrian University of Athens Professor Meletios-Athanassios K. Dimopoulos

Χαιρετισμοί από: / Welcoming remarks by:

- τον Αναπληρωτή Πρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, καθηγητή Κωνσταντίνο Ν. Μπουραζέλη / the Vice-Rector of the National and Kapodistrian University of Athens Professor Konstantinos N. Bourazelis,
- την Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, καθηγήτρια Ελένη Καραμαλέγκου / the Dean of the School of Philosophy Professor Eleni Karamalengou,
- τον Πρόεδρο του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, καθηγητή Πάνο Βαλαβάνη / the President of the Department of History and Archaeology Professor Panos Valavanis,
- τη διευθύντρια του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, καθηγήτρια Ελένη Μαντζουράνη / the Director of the Section of Archaeology and History of Art Professor Eleni Mantzourani.

¹ Θα υπάρχει ταυτόχρονη μετάφραση ελληνικά-αγγλικά-ελληνικά.
There will be simultaneous translation Greek-English-Greek.

**Το κοινωνικό πλαίσιο, απαρχές και εξέλιξη της κρητικής ζωγραφικής /
Social Context, Beginnings and Evolution of Cretan Painting**

**Προεδρία: Ιόλη Καλαβρέζου, Νανώ Χατζηδάκη /
Chair: Ioli Kalavrezou, Nano Chatzidaki**

- 9.30'** Χρύσα Μαλτέζου, Κρητική εικόνα και κοινωνική συνάφεια.
Chryssa Maltezu, Cretan Icon and Social Context.
- 10.00'** Μαρία Βασιλάκη, 1400-1450: τα χρόνια που διαμόρφωσαν τη
ζωγραφική των κρητικών εικόνων.
Maria Vassilaki, 1400-1450: the Years That Shaped Cretan
Icon-Painting.
- 10:30'** Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Εικόνες κρητικής
τέχνης (15ος-τέλη 17ου αι.): Έργα, μαρτυρίες, έρευνες,
ερωτήματα.
Maria Constantoudaki-Kitromilides, Icons of Cretan Art
(15th-End of 17th Century): Surviving Works,
Evidence, Research, Questions.
- 11.00'** Διάλειμμα - Break

**Άγνωστα και γνωστά έργα της πρώιμης περιόδου /
Known and Unknown Works of the Early Period**

**Προεδρία: Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, Μαρία Γεωργοπούλου /
Chair: Panayotis L. Vocotopoulos, Maria Georgoroulou**

- 11.30'** Helen C. Evans, Κρητικές εικόνες στο Μητροπολιτικό Μουσείο
Τέχνης της Νέας Υόρκης.
Helen C. Evans, Cretan Icons at The Metropolitan Museum
of Art.
- 11.50'** Robin Cormack, Δύο πρώιμα έργα του Αγγέλου;
Robin Cormack, Two Early Works of Angelos?
- 12.10'** Ιωάννα Χριστοφοράκη, Η παρουσία των αγίων Φραγκίσκου και
Βενέδικτου σε κρητικό τρίπτυχο της Πινακοθήκης του Βατικανού.
Ioanna Christoforaki, The Presence of Sts. Francis and Benedict
on a Cretan Triptych in the Vatican Picture Gallery.

12.30' **Αγγελική Λυμπεροπούλου**, Παραδείγματα θρησκευτικής, γλωσσικής και οπτικής διγλωσσίας στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη: Fogg το τρίπτυχο.

Angeliki Lymberopoulou, Sampling Religious, Linguist and Visual Bilingualism in Venetian Crete: the Fogg Triptych.

12.50' **Eva Haustein-Bartsch**, Κρητικό βημόθυρο στο Μουσείο Εικόνων του Recklinghausen Γερμανίας.

Eva Haustein-Bartsch, A Cretan Royal Door in the Icon Museum of Recklinghausen, Germany.

13.10' Συζήτηση. Μεσημβρινή διακοπή / Discussion. Midday Break

**Τετάρτη 11 Ιανουαρίου 2017, απόγευμα /
Wednesday, 11 January 2017, afternoon session**

**Οι ζωγράφοι της Κρήτης, όψεις της τέχνης τους /
Painters of Crete, Aspects of Their Art**

**Προεδρία: Robin Cormack, Όλγα Γκράτζιου /
Chair: Robin Cormack, Olga Gratziou**

15.00' **Μαρία Γεωργοπούλου**, Κρητικές εικόνες. Ιερά εμπορεύματα; **Maria Georgoroulou**, Sacred Commodities? Icons from Venetian Crete

15.20' **Νικόλαος Δ. Σιώμκος**, Παρατηρήσεις στο έργο του Νικολάου Τζαφούρη.

Nikolaos D. Siomkos, Remarks on Nikolaos Tzafouris' Work.

15.40' **Διονύσης Μουρελάτος**, Επιγραφές και υπογραφές εικόνων του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα. Η περίπτωση του Νικολάου Τζαφούρη.

Dionysis Mourelatos, Inscriptions and Painters' Signatures During the Second Half of the 15th Century. The Case of Nikolaos Tzafouris.

16.00' **Ευγενία Δρακοπούλου**, Ο Κρητικός ζωγράφος: ανάμεσα στον τεχνίτη και τον καλλιτέχνη.

Eugenia Drakopoulou, The Cretan Painter: Between the Artisan and the Artist.

- 16.20'** **Μαρία Καζανάκη-Λάππα**, Ο Κρητικός ζωγράφος Μάρκος Μπαθάς ανάμεσα στη βυζαντινή παράδοση και τη γοητεία της δυτικής τέχνης.
Maria Kazanaki-Lappa, The Cretan Painter Markos Bathas Between the Byzantine Tradition and the Fascination of Western Art.
- 16.40'** **Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος**, Μια εικόνα του Αγίου Αντωνίου στη μονή των Απεζανών.
Panayotis L. Vocotopoulos, An Icon of St. Anthony in the Monastery of Apezanes, Crete.

17.00' Συζήτηση / Discussion

17.20' Διάλειμμα / Break

**Αποδόσεις έργων, εικονογραφία, ερμηνείες /
Attributions, Iconography, Interpretations**

**Προεδρία: Μαρία Καζανάκη-Λάππα, Αναστασία Τούρτα /
Chair: Maria Kazanaki-Lappa, Anastassia Tourta**

- 17.30'** **Αναστασία Δρανδάκη**, Η κρυφή γοητεία της επωνυμίας. Ζητήματα μεθοδολογίας στην απόδοση εικόνων σε Κρητικούς ζωγράφους.
Anastasia Drandaki, The Secret Charm of the Name. Questions of Method in Attributing Icons to Cretan Painters.
- 17.50'** **Κωνσταντία Κεφαλά**, Τρεις εικόνες από τη Λέρο και η απόδοσή τους. Η παλαιολόγεια παράδοση, σχέσεις και αποκλίσεις από την κρητική ζωγραφική.
Konstantia Kefala, Three Icons from Leros and Their Attribution. The Paleologan Tradition, Relations with and Divergencies from Cretan Painting.
- 18.10'** **Τζένη Αλμπάνη**, Ανάμεσα στη Βαβυλώνα και την Αγία Σιών. Παρατηρήσεις σε κρητική εικόνα με την «Αλληγορία της Ουράνιας Ιερουσαλήμ».
Jenny Albani, Between Babylon and Holy Zion. Remarks on a Cretan Icon with “The Allegory of Heavenly Jerusalem”.

18.30' **Ξανθή Προεστάκη**, Το θέμα του Χριστού ως Αμπέλου σε κρητικές εικόνες και η εξέλιξή του από τον 15ο στον 17ο αιώνα: μια πρόταση ερμηνείας.

Xanthi Proestaki, The subject "Christ the Vine" in Cretan Icons and its Development from the 15th to the 17th Century: a Proposed Interpretation.

18.50' **Κατερίνα Π. Δελλαπόρτα**, Λιτανεύοντας εικόνες.

Katerina P. Dellaporta, Carrying Icons in Public Processions.

19.10' Συζήτηση / Discussion

19.30' Μουσική του Κρητικού συνθέτη Φραγκίσκου Λεονταρίτη (16ος αι.) με το σύνολο «ΠολυΦωνία» (διεύθυνση Mag. Νίκου Κοτροκόη). Τραγουδούν: Σοφία Λεκατσά-σοπράνο, Αντωνία Τζιτζικα-άλτο, Γιώργος Κυριαζής-τενόρος, Σταύρος Ζουλιιάτης-τενόρος, Κώστας Μαυρογένης-μπάσος.

Music by Cretan composer Franghiskos Leontaritis (16th century) performed by the «PolyPhonia» Ensemble (director Mag. Nikos Kotrokois). Singing: Sophia Lekatsa-soprano, Antonia Tzitzika-alto, Giorgos Kyriazis-tenor, Stavros Zouliatis-tenor, Kostas Mavrogenis-bass.

20.15' Δεξίωση / Reception

Πέμπτη, 12 Ιανουαρίου 2017, πρωί
Thursday, 12 January 2017, morning session

Πρόσληψη των κρητικών εικόνων, καλλιτεχνικές ανταλλαγές, στοιχεία πραγματικότητας.

Reception of Cretan Icons, Artistic Exchange, Realia.

Προεδρία: Τζένη Αλμπάνη, Σοφία Καλοπίση-Βέρτη /
Chair: Jenny Albani, Sofia Kalopissi-Verti

9.00' **Michele Bacci**, Κρητικές εικόνες ως λατρευτικές απεικονίσεις στην Ιταλία των πρώιμων νεότερων χρόνων.

Michele Bacci, Cretan Icons as Cult-Images in Early Modern Italy.

- 9.20'** **Παναγιώτης Κ. Ιωάννου**, Η ιταλική ιστοριογραφία για τις κρητικές εικόνες.
Panagiotis K. Ioannou, Italian Historiography on Cretan Icons.
- 9.40'** **Αναστασία Τούρτα**, Εικόνες Κρητικής Σχολής στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Κριτήρια στην πολιτική εμπλουτισμού των συλλογών ενός κρατικού μουσείου.
Anastasia Tourta, Icons of the Cretan School in the Museum of Byzantine Culture: Enrichment Policy Criteria for State Museum Collections.
- 10:00'** **Γεώργιος Κακαβάς**, Τρίπτυχα με σκηνές του Πάθους και η χρήση χαρακτηριστικών στην κρητική ζωγραφική. Το παράδειγμα του τριπτύχου ΒΧΜ 2029 του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.
Georgios Kakavas, Triptychs with Passion Scenes and the Use of Prints in Cretan Painting. The Example of Triptych ΒΧΜ 2029 in the Byzantine and Christian Museum.
- 10.20'** **Ιωάννης Δ. Βαραλής**, Η χρήση της προοπτικής στην κρητική ζωγραφική του 15ου και του 16ου αιώνα.
Ioannis D. Varalis, The Use of Perspective in Cretan Painting of the 15th and 16th Centuries.
- 10:40'** **Μαρία Βάββα, Βασιλική Κλώτσα**, Εικόνες κρητικής τέχνης ως πηγές για το εσωτερικό των αστικών οικιών και τα αντικείμενα υλικού πολιτισμού στη βενετική Κρήτη.
Maria Vavva, Vassiliki Klotsa, Icons of Cretan Art as Sources for the Interior of Urban Houses and for Objects of Material Culture in Venetian Crete.
- 11.00'** Συζήτηση / Discussion
- 11.20'** Διάλειμμα / Break

**Αναθεωρήσεις, αδημοσίευτα έργα.
Reconsiderations, Unpublished Works.**

**Προεδρία: Κατερίνα Δελλαπόρτα, Μαρία Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου
Chair: Katerina Dellaporta, Maria Panayotidi-Kesisoglou**

- 11:40'** **Καλλιόπη-Φαίδρα Καλαφάτη**, Η χορηγία και η δημιουργία μιας εικόνας κρητικής τέχνης με την Παναγία βρεφοκρατούσα, αγίους, κεκοιμημένους και αφιερωτή.

Kalliopi-Phaidra Kalafati, Commission and Execution of a Cretan Icon with the Virgin and Child, Saints, Deceased Persons and a Donor.

12:00' Αγαθονίκη Τσιλιπάκου, Ζητήματα περί κρητικής σχολής (τέχνη, εικονογραφία, παράδοση) μέσα από τη Συλλογή Εικόνων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού.

Agathoniki Tsilipakou, Issues on Cretan School (Style, Iconography, Tradition) through the Icon Collection of the Museum of Byzantine Culture.

12.20' Rembrandt Duits, Ορθόδοξη τιμωρία Καθολικής αμαρτίας. Το όραμα της Κόλασης του Θεόδωρου Πουλάκη.
Rembrandt Duits, Western Sin and Orthodox Punishment. The Vision of Hell of Theodoros Poulakis.

12:40' Ανδρομάχη Κατσελάκη, Από την Κρήτη στην Εύβοια. Η παραγγελία, οι σταθμοί και η εικονογραφία άγνωστου έργου του Μιχαήλ Αγαπητού με σκηνές του βίου της Παναγίας.

Andromachi Katselaki, From Crete to Euboea. Commission, Transfers and Iconography of an Unknown Work by Michael Agapitos with Scenes from the Life of the Virgin.

13.00' Γεώργιος Δ. Τσιμπούκης, Η εικόνα της Γέννησης του Προδρόμου από τη Συλλογή της Αγίας Αικατερίνης των Σιναϊτών στο Ηράκλειο και τα πιθανά εικονογραφικά της πρότυπα.

Georgios D. Tsimpoukis, An Icon of the Birth of St. John the Baptist from the Collection of St. Catherine's of Sinai in Heraklion and its Possible Iconographic Sources.

13.20' Κωνσταντίνος Γιαπιτσόγλου, Εικόνες του 17ου αι. από την επαρχία Αμαρίου. Εικονογραφία, αφιερωτικές επιγραφές, σημασία.

Konstantinos Giapitsoglou, Icons of the 17th Century from Amari Province. Iconography, Dedicatory Inscriptions, Meaning.

13.40' Συζήτηση / Discussion

14.00' Μεσημβρινή διακοπή / Midday break

Πέμπτη 12 Ιανουαρίου 2017, απόγευμα
Thursday, 12 January 2017, afternoon session

Διασπορά και επίδραση των κρητικών εικόνων.
Dissemination and Influence of Cretan Icons.

Προεδρία: Αναστασία Λαζαρίδου, Αγαθονίκη Τσιλιπάκου
Chair: Anastassia Lazaridou, Agathoniki Tsilipakou

- 15.30' **Αθανάσιος Σέμογλου**, Ένα σύνολο ιταλοκρητικών εικόνων σε ναούς της περιοχής της Amhara στην Αιθιοπία.
Athanasios Semoglou, Un ensemble d'icônes italo-crétoises dans les églises de la région Amhara en Éthiopie.
- 15.50' **Βαρβάρα Παπαδοπούλου**, Ταξίδια ζωγράφων, μεταφορές εικόνων: από την Κρήτη στη Βενετία και την Ήπειρο.
Varvara Papadopoulou, Painters' Travels, Transfers of Icons: from Crete, to Venice, and to Epirus.
- 16.10' **Μαργαρίτα Βουλγαροπούλου**, Η βενετική Κρήτη πέρα από τη Βενετία: εικόνες κρητικής τέχνης στην ανατολική ακτή της Αδριατικής.
Margarita Voulgaropoulou, Venetian Crete beyond Venice: Cretan Icons in the East Coast of the Adriatic.
- 16.30' **Ουρανία Καραγιάννη**, Βιογραφική εικόνα της Αγίας Μαρίνας στη Μήλο, ο ζωγράφος Εμμανουήλ Σκορδίλης και η επίδραση της κρητικής τέχνης στο νησί τον 17ο αιώνα.
Ourania Karagianni, A *Vita* Icon of St. Marina in Milos, the Painter Emmanuel Skordilis and the Influence of Cretan Art on the Island during the 17th Century.
- 16.50' **Ειρήνη Λεοντακιανάκου**, Η υποδοχή των κρητικών εικόνων στα Ιόνια νησιά και η επίδρασή τους.
Irene Leontakianakou, Reception and Impact of Cretan Icons in the Ionian Islands.
- 17.10' Συζήτηση – Διάλειμμα / Discussion – Break.

**Ζητήματα τεχνικής και συντήρησης εικόνων, ανακαλύψεις /
Questions of Technique and Icon Conservation, Discoveries**

**Προεδρία: Helen C. Evans, Μαρία Βασιλάκη /
Chair: Helen C. Evans, Maria Vassilaki**

- 17.40' Caitlin Breare**, Ο πίνακας βωμού από τη Μονοπολι Απουλίας: συντήρηση ενός διαπολιτισμικού αριστουργήματος.
Caitlin Breare, The Monopoli Altarpiece: Conservation of a Cross-Cultural Masterpiece.
- 18.00' Στέργιος Στασινόπουλος**, Ιδιαιτερότητες στην τεχνική των μεγάλων ζωγράφων της Βενετοκρατούμενης Κρήτης.
Stergios Stassinopoulos, Particular Features of the Technique Adopted by Important Painters in Venetian Crete.
- 18.20' Χ. Βουρβοπούλου, Λ. Βρανοπούλου, Α. Ε. Καλλιγά**, Φορητές εικόνες κρητικής τέχνης του 15ου αιώνα, αθέατες όψεις. Καταγραφή τεχνολογικών στοιχείων με τη μέθοδο της υπέρυθρης ανακλαστογραφίας.
Ch. Vourvoulou, L. Vranopoulou, A. E. Kalliga, Fifteenth Century Portable Icons of Cretan Art, Invisible Views. The Recording of Technical Data by Implementation of Infrared Reflectography.
- 18.40' Στέργιος Στασινόπουλος, Σοφία Μαύρου**, Από τη συντήρηση μιας φαινομενικά κατεστραμμένης εικόνας στην αποκάλυψη ενός έργου του Μιχαήλ Δαμασκηνού.
Stergios Stassinopoulos, Sofia Mavrou, From the Conservation of a Seemingly Damaged Icon to the Revelation of a Work by Michael Damaskinos.
- 19.00' Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου**, Σημείωση για ανυπόγραφη εικόνα της Μονής Αγίας Αικατερίνης Σινά: μια σύνθεση του Μιχαήλ Δαμασκηνού και η σημασία της.
Maria Constantoudaki-Kitromilides, A Note on an Unsigned Icon at St. Catherine's Monastery, Sinai: a Composition by Michael Damaskinos and Its Meaning.
- 19.10' Συζήτηση / Discussion.**

**Συμπεράσματα. Λήξη του Συμποσίου /
Concluding remarks. End of the Symposium.**

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

ABSTRACTS

Jenny Albani

Between Babylon and Holy Zion.

Remarks on a Cretan Icon with “The Allegory of Heavenly Jerusalem”

The Monastery of the Virgin *Platytera*, Corfu, houses an icon with an allegory of Heavenly Jerusalem. The image of Heavenly Jerusalem, at the top right-hand corner of the icon, is counterbalanced by that of the city of Babylon, at the bottom left. Numerous personifications of sins exit through a wide gate of Babylon's walls and move towards the dark cave of Hell. On the contrary, only a few figures, mainly Orthodox monks, leave Babylon through a narrow gate, attempting to climb the steep and mountainous path that leads to Holy Zion. Three of them succeed and are welcomed by Christ, while others fall over and become victims to demons.

This heavily allegorical and prolifically annotated icon, dated on stylistic grounds to ca. 1500, was clearly intended for a monastic community, although not the one of the *Platytera*-monastery, which was founded only in 1743. Its iconography has been probably influenced inter alia by the text and images of the acclaimed ascetical treatise *Heavenly Ladder*, by John Climacus. This learned blending of scriptures and visions as well as the strong impact of Renaissance art point towards a well-educated milieu in the East, well-versed in Orthodox theological exegesis and artistically connected to the West. The moral victory of the Orthodox monks over sins, depicted *a la latina*, indicates a monastery on Venetian-occupied Crete as the artistic centre for the production of this icon. Its didactic tone probably reflects a monastic reaction against the Latin Church supported by the Venetian authorities of the island.

Τζένη Αλμπάνη

Ανάμεσα στη Βαβυλώνα και την Αγία Σιών. Παρατηρήσεις σε κρητική εικόνα με την «Αλληγορία της Ουράνιας Ιερουσαλήμ»

Στη Μονή Υπεραγίας Θεοτόκου Πλατυτέρας, στην Κέρκυρα, φυλάσσεται μια εικόνα με την «Αλληγορία της Ουράνιας Ιερουσαλήμ». Η απεικόνιση της Ουράνιας Ιερουσαλήμ, στην πάνω δεξιά γωνία του έργου, εξισορροπείται συνθετικά από εκείνη της Βαβυλώνας, κάτω αριστερά. Πολυάριθμες προσωποποιήσεις αμαρτημάτων εξέρχονται από μια πλατιά πύλη του τείχους της Βαβυλώνας, κατευθυνόμενες προς το σκοτεινό σπήλαιο της Κόλασης. Αντίθετα, λίγες μόνο μορφές, κυρίως ορθόδοξων μοναχών, εγκαταλείπουν τη Βαβυλώνα από μια στενή πύλη και προσπαθούν να ανεβούν τα απότομα και βραχώδη μονοπάτια προς την Αγία Σιών. Οι τρεις που το επιτυγχάνουν γίνονται δεκτοί από τον Χριστό, ενώ όσοι γλυστρούν και πέφτουν αρπάζονται από δαίμονες.

Η αλληγορική αυτή εικόνα, στην ερμηνεία της οποίας συμβάλλουν οι πολλές και εκτενείς επιγραφές της, έχει χρονολογηθεί με τεχνοτροπικά κριτήρια γύρω στο 1500. Ζωγραφίστηκε, πιθανώς, για μια μοναστική κοινότητα, όχι πάντως για τη μονή Πλατυτέρας η οποία ιδρύθηκε το 1743. Η εικονογραφία της έχει, πιθανώς, επηρεασθεί, μεταξύ άλλων, από την πραγματεία *Κλίμαξ θείας ανόδου*, έργο του Ιωάννου του Σιναΐτου. Ο συνδυασμός κειμένων και οραμάτων και οι έντονες επιδράσεις της αναγεννησιακής τέχνης επιτρέπουν την υπόθεση, ότι η εικόνα προέρχεται από ένα λόγιο περιβάλλον της Ανατολής, με άρτια γνώση της Ορθόδοξης θεολογίας αλλά και καλλιτεχνικούς δεσμούς με τη Δύση. Λόγω της ηθικής νίκης των ορθόδοξων μοναχών στα αμαρτήματα, αποδοσμένα *a la latina*, το καλλιτεχνικό κέντρο προέλευσης της εικόνας θα μπορούσε να συνδεθεί με κάποιο ορθόδοξο μοναστήρι της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Ο διδακτικός χαρακτήρας του έργου συνδέεται ενδεχομένως και με τοπική μοναστική αντίδραση προς την Καθολική Εκκλησία η οποία υποστηριζόταν από τη βενετική διοίκηση του νησιού.

Maria Vavva, Vassiliki Klotsa

Icons of Cretan Art as Sources on the Interior of Urban Houses
and Material Culture Objects in Venetian Crete

As is well known, Crete during the period of Venetian rule enjoyed prosperity and a flourishing of the arts and culture in general. With regard to painting, portable icons are a basic medium of expression. In this paper Cretan icons will be used as sources from which data can be drawn on the living spaces of city-dwellers and the material culture objects they used. After all, in recent decades studies relating to the material culture of various periods have demonstrated that religious representations, when studied carefully and in conjunction with the testimonies of textual sources and surviving artefacts, can offer evidence on the reality of each era.

The picture formed by research to date on the interior of the urban residences of Venetian Crete and their household equipment remains fragmentary, even though scholars have dealt to a considerable degree with related issues. Specifically, documented studies have been made of the architecture of the houses, their external decoration or individual categories of objects, such as table vessels and silverware. However, little emphasis has been placed on the testimonies of portable icons.

Here, with Cretan icons as sources, we shall examine issues concerning the aspect and arrangement of the interior space of urban houses and their household equipment (furniture, vessels, textiles and also artworks), the dating of the creation of the artefacts, their use, the changes in their form, their economic and social dimension, the possible Byzantine and Venetian influences that can be identified in these, possible correspondence of the depicted objects with contemporary surviving objects, and so on.

This is a preliminary endeavour to re-synthesize, to a degree, the Cretan urban residence and its contents, a subject which, needless to say, demands further investigation.

Μαρία Βάββα, Βασιλική Κλώτσα

Εικόνες κρητικής τέχνης ως πηγές για το εσωτερικό των αστικών οικιών και τα αντικείμενα υλικού πολιτισμού στη βενετική Κρήτη

Η Κρήτη κατά τη βενετική περίοδο γνώρισε, όπως είναι γνωστό, οικονομική ευμάρεια και άνθηση των τεχνών και γενικότερα του πολιτισμού. Σε ό,τι αφορά τη ζωγραφική, οι φορητές εικόνες αποτελούν βασικό μέσο έκφρασης. Στην παρούσα ανακοίνωση οι κρητικές εικόνες θα χρησιμεύσουν ως πηγές, ώστε να αντληθούν στοιχεία για τους χώρους διαβίωσης των κατοίκων των πόλεων και τα αντικείμενα υλικού βίου που αυτοί χρησιμοποιούσαν. Άλλωστε τις τελευταίες δεκαετίες μελέτες σχετικά με τον υλικό πολιτισμό διαφόρων περιόδων έχουν αποδείξει ότι οι θρησκευτικές παραστάσεις, μελετώμενες με προσοχή και συνδυαστικά με μαρτυρίες γραπτών πηγών και σωζόμενων αντικειμένων, μπορούν να προσφέρουν στοιχεία για την πραγματικότητα κάθε εποχής.

Η εικόνα που έχει διαμορφωθεί από τη μέχρι σήμερα έρευνα για το εσωτερικό των αστικών οικιών της βενετικής Κρήτης και τον εξοπλισμό τους παραμένει αποσπασματική, αν και σχετικά ζητήματα έχουν ήδη απασχολήσει σε αρκετό βαθμό τους μελετητές. Συγκεκριμένα, τεκμηριωμένης μελέτης έχει τύχει η αρχιτεκτονική των οικιών, η εξωτερική τους διακόσμηση ή επιμέρους κατηγορίες αντικειμένων, όπως τα επιτραπέζια σκεύη και τα είδη αργυροχρυσοχοΐας. Ωστόσο, δεν έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στις μαρτυρίες των φορητών εικόνων.

Στην εργασία μας, με πηγή τις κρητικές εικόνες, θα εξεταστούν ζητήματα σχετικά με την διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου των αστικών οικιών και τον οικιακό εξοπλισμό (έπιπλα, σκεύη, υφάσματα αλλά και έργα τέχνης), τον χρόνο δημιουργίας των αντικειμένων, τη χρήση τους, τις αλλαγές στη μορφή τους, την οικονομική και κοινωνική τους διάσταση, τις ενδεχόμενες βυζαντινές και βενετικές επιδράσεις που εντοπίζονται σε αυτά, πιθανή αντιστοιχία των εικονιζόμενων αντικειμένων με σωζόμενα αντικείμενα της εποχής κ.ά.

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια ανασύνθεσης ως ένα βαθμό της κρητικής αστικής οικίας και των περιεχομένων της, θέμα που ασφαλώς χρειάζεται περαιτέρω έρευνα.

Michele Bacci

Cretan Icons as Cult-Images
in Early Modern Italy

In the fifteenth and sixteenth centuries a number of icons produced in the ateliers of Candia were disseminated throughout Italy mostly through the intermediary of Venice. Less frequently, they happened to be directly transferred from Greece (especially in the aftermath of the Turkish conquests) or to be executed by Cretan artists working in the peninsula. If many of them are known to have been meant for use in a domestic setting and as counterparts to devotional practices associated with individuals or small family groups, some of them were at some time selected to play the role of cult-images, involved in a collective phenomenon of worship and set on display as visual foci in the interior of specific shrines.

This paper will examine the most frequent motivations underlying the cultic success of such images as objects of cult. Questions will be posed as to the extent to which the display of more or less accurate Byzantine forms came to be perceived as a basic indicator of divine or supernatural agency, associated with alleged apostolic origins, and as to the limits of the latter's perception as belonging to a category of archaic, exotic, or *démodé* religious objects.

Second, the often ambiguous schemes and solutions, combining Byzantine and Western elements, characterizing the icons rising to the status of worshipped images of worship or miraculous images will contribute to think of the role played by stylistic indeterminacy in shaping their auratic power.

Third, emphasis will be laid on the material, spatial, and viewing context in which such objects were displayed and the specific conditions under which their miraculous status was evoked and communicated to their worshippers.

Michele Bacci

Κρητικές εικόνες ως λατρευτικές απεικονίσεις στην Ιταλία των πρώιμων νεότερων χρόνων

Κατά τον δέκατο πέμπτο και τον δέκατο έκτο αιώνα ένας αριθμός εικόνων που δημιουργήθηκαν στα εργαστήρια του Χάνδακα διαδόθηκαν στην Ιταλία κυρίως μέσω του διαύλου της Βενετίας. Λιγότερο συχνά, μεταφέρθηκαν απευθείας από την Ελλάδα (κυρίως ως επακόλουθο της τουρκικής κατάκτησης) ή φιλοτεχνήθηκαν από Κρήτες καλλιτέχνες που εργάζονταν στην ιταλική χερσόνησο.

Εάν πολλές από αυτές προορίζονταν για χρήση σε οικιακά περιβάλλοντα και αντιστοίχως σε λατρευτικές πρακτικές που σχετίζονταν με μεμονωμένα άτομα ή οικογένειες, ενίοτε μερικές επιλέγονταν να παίξουν τον ρόλο των λατρευτικών εικόνων, υπαγόμενες στη σφαίρα της συλλογικής λατρείας και προβαλλόμενες ως οπτικά σημεία εστίασης στο εσωτερικό ορισμένων ιερών χώρων.

Η παρούσα ανακοίνωση θα εξετάσει τα συνηθέστερα αίτια που κρύβονται πίσω από την επιτυχία αυτών των εικόνων ως λατρευτικών αντικειμένων. Θα τεθούν ερωτήματα αφενός σχετικά με το κατά πόσο η παράσταση περισσότερο ή λιγότερο αμιγών βυζαντινών μορφών μπορούσε να εκλαμβάνεται ως βασική ένδειξη θεϊκής ή υπερφυσικής παρέμβασης, συνδεδεμένης με αποστολική προέλευση, και αφετέρου σχετικά με τα όρια πρόσληψης της τελευταίας ως εμπίπτουσας σε μια κατηγορία αρχαιοπρεπών, εξωτικών ή παρωχημένων θρησκευτικών αντικειμένων.

Δεύτερον, οι συχνά αμφίσημες συνθετικές λύσεις, με τον συγκερασμό βυζαντινών και δυτικών στοιχείων, που απαντούν σε εικόνες λατρευτικές ή θαυματουργές, θα συμβάλουν στην εξέταση του ρόλου που παίζει η υφολογική απροσδιοριστία στη δημιουργία της ακτινοβολίας των εικόνων.

Τρίτον, θα δοθεί έμφαση στα συμφραζόμενα της υλικής υπόστασης, του χώρου και της θέασης των έργων αυτών καθώς και στις ιδιαίτερες συνθήκες οι οποίες επέτρεπαν την αντίληψη της θαυματουργικής τους ιδιότητας εκ μέρους των πιστών.

Ioannis D. Varalis

The Use of Perspective
in Cretan Painting of the Fifteenth and Sixteenth Centuries

Modern research has only occasionally focused on the rendering of the third dimension in Cretan painting of the fifteenth and sixteenth centuries, and a few studies have been devoted to the kind of perspective that the Cretan painters actually used. In most cases a multifocal, conventional, and unsystematic perspective has been adopted that derived from the Byzantine pictorial vocabulary, especially in scenes in which elements of space, either backdrop buildings or furniture in the foreground, are painted in accordance with the established iconography.

However, if we study closely some of the icons that have been made by renowned painters such as Angelos, Andreas Ritzos, Georgios Klontzas and Michael Damaskinos, we note that space has been rendered according to some of the rules of Renaissance painting and the linear perspective, which uses one vanishing point and geometric axes. This becomes more evident in secondary scenes or in elements of buildings and furniture which derive from Western models. Noteworthy are the cases in which human figures painted according to Byzantine iconography are integrated into a space rendered with linear perspective.

Ιωάννης Δ. Βαραλής

Η χρήση της προοπτικής στην κρητική ζωγραφική
του δέκατου πέμπτου και του δέκατου έκτου αιώνα

Η απόδοση της τρίτης διάστασης στην κρητική ζωγραφική του δέκατου πέμπτου και του δέκατου έκτου αιώνα έχει απασχολήσει κατά καιρούς τη σχετική έρευνα, αλλά λίγες είναι οι μελέτες που αφορούν στο είδος της προοπτικής που υιοθέτησαν και χρησιμοποίησαν οι Κρητικοί ζωγράφοι. Είναι γεγονός ότι στην πλειοψηφία των περιπτώσεων υιοθετήθηκε η γεμάτη συμβάσεις και χωρίς συστηματικούς κανόνες πολυεστιακή προοπτική του βυζαντινού εικαστικού λεξιλογίου, ιδιαίτερα σε παραστάσεις όπου επελέγη η απόδοση του χώρου, των οικοδομημάτων ή των επίπλων, σύμφωνα με τα από παλαιά καθιερωμένα πρότυπα.

Ωστόσο, αν ξανακοιτάξουμε από κοντά ορισμένα έργα ονομαστών ζωγράφων, όπως ο Άγγελος, ο Ανδρέας Ρίτζος, ο Γεώργιος Κλόντζας και ο Μιχαήλ Δαμασκηνός, θα διαπιστώσουμε ότι υιοθέτησαν τρόπους απόδοσης του χώρου που έλκουν την καταγωγή τους από την αναγεννησιακή προοπτική και τη μαθηματικά ορθή οργάνωση του βάθους με κοινό σημείο φυγής και γεωμετρικούς άξονες. Αυτό γίνεται περισσότερο εμφανές σε παραπληρωματικές σκηνές ή σε στοιχεία των κτιρίων και της επίπλωσης που έχουν προέλθει από δυτικά πρότυπα. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, στις οποίες τα πρόσωπα των σκηνών, που έχουν φιλοτεχνηθεί σύμφωνα με τα βυζαντινά πρότυπα, εντάσσονται οργανικά μέσα σε χώρους αποδοσμένους με γεωμετρική προοπτική, προκύπτουν πολύ ενδιαφέροντα αποτελέσματα.

Maria Vassilaki

1400-1450: the Years that Shaped Cretan Icon-Painting

During the first half of the 15th c. Venetian Candia is living between a vanishing Byzantine capital, Constantinople, and a thriving Italian metropolis, Venice. Constantinopolitan painters will find refuge in Crete; Venetian artists responding to the challenges of time will also transfer their activity to Venetian Crete. Cretan painters will learn a lot from their direct contact with the representatives of these two artistic traditions. As a result, Crete will become one of the most important artistic centres of its time.

These assumptions are not new but have recently come into spotlight thanks to new data provided by the conservation and scientific analysis of works, such as the icons by the painter Angelos, the polyptych of the Boston Museum of Fine Arts, the four panels of a composite work, recently acquired by the Metropolitan Museum of Art, etc.

Μαρία Βασιλάκη

1400-1450: τα χρόνια που διαμόρφωσαν τη ζωγραφική των κρητικών εικόνων

Την πρώτη πενήνταετία του 15ου αιώνα ο βενετοκρατούμενος Χάνδακας βρίσκεται ανάμεσα σε μια Βυζαντινή πρωτεύουσα που χάνεται, την Κωνσταντινούπολη, και σε μια Ιταλική μητρόπολη που ευημερεί, τη Βενετία. Κωνσταντινουπολίτες ζωγράφοι θα αναζητήσουν καταφύγιο στην Κρήτη. Βενετοί καλλιτέχνες ανταποκρινόμενοι στις προκλήσεις των καιρών επίσης θα μεταφέρουν την δραστηριότητά τους στο βενετοκρατούμενο νησί. Οι Κρητικοί ζωγράφοι θα διδαχθούν πολλά από την άμεση επαφή τους με τους φορείς των δύο αυτών καλλιτεχνικών παραδόσεων. Σύντομα η Κρήτη θα μετασχηματιστεί σ' ένα από τα σημαντικότερα καλλιτεχνικά κέντρα της εποχής.

Οι διαπιστώσεις αυτές δεν είναι καινούργιες, αλλά έχουν πρόσφατα αποκτήσει μεγάλη επικαιρότητα μέσα από τα νέα δεδομένα που προσφέρουν στην έρευνα η συντήρηση και τεχνική εξέταση έργων όπως, οι εικόνες του ζωγράφου Αγγέλου, το πολύπτυχο του Μουσείου Καλών Τεχνών της Βοστώνης, οι τέσσερις εικόνες, τμήματα ενός σύνθετου έργου, που πρόσφατα απέκτησε το Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης κ.ά.

Margarita Voulgaropoulou

Venetian Crete beyond Venice:
Cretan Icons in the East Coast of the Adriatic

Over the last decades the dissemination of Cretan art in the West has attracted a great deal of scholarly interest and has been the subject of numerous publications and exhibitions. Yet to date, most studies have focused almost exclusively on the cultural contacts between Crete and Venice, leaving out of the scope of interest the periphery of the Republic of Venice, in particular in the Venetian territories of the Eastern Adriatic. However, the impressive amount of Cretan icons located in churches and collections of Istria, Dalmatia and the Venetian Albania (modern-day Montenegro) bears witness to the vibrant cross-cultural exchanges that occurred between Crete and the East Coast of the Adriatic from the late fifteenth to the seventeenth century.

Icons of Cretan art reached the Adriatic ports mainly through the channels of trade and migration, although a large number of artworks was produced in situ by traveling Cretan painters. Especially during the time of the Ottoman-Venetian wars, Cretan icons were massively distributed throughout the Dalmatian coast and were either brought as heirlooms by Cretan refugees or were commissioned to decorate newly-built churches and Orthodox monasteries.

The proposed paper aims to investigate the conditions which regulated the circulation of Cretan icons in the East Coast of the Adriatic, and study the terms of the reception of Cretan art in the peripheral territories of the Republic of Venice. By doing so, this paper will attempt to re-evaluate the influence of Cretan culture within the Venetian state, and shed light on a largely unexplored, even if central, chapter in the history of the relations between East and West.

Μαργαρίτα Βουλγαροπούλου

Η βενετική Κρήτη πέρα από τη Βενετία: εικόνες κρητικής τέχνης στην ανατολική ακτή της Αδριατικής

Η εξάπλωση της κρητικής τέχνης στη Δύση έχει αποτελέσει αντικείμενο πολυάριθμων επιστημονικών μελετών, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων εστιάζει στις σχέσεις της Κρήτης με τη μητρόπολη Βενετία. Στο περιθώριο της έρευνας, αντίθετα, παραμένει ακόμη το εξίσου αξιοσημείωτο φαινόμενο της κυκλοφορίας κρητικών εικόνων στις περιφερειακές κτήσεις της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, και πιο συγκεκριμένα στις βενετικές επικράτειες της ανατολικής Αδριατικής. Πράγματι, ο εντυπωσιακός αριθμός εικόνων που έχει εντοπιστεί σε ναούς και συλλογές της Ιστρίας, της Δαλματίας και των παραλίων του Μαυροβουνίου (της αλλοτινής βενετικής Αλβανίας) συνιστά αδιάψευστη μαρτυρία των διαπολιτισμικών ανταλλαγών που διενεργούνταν μεταξύ της Κρήτης και της ανατολικής ακτής της Αδριατικής από τα τέλη του δέκατου πέμπτου έως και το δέκατο έβδομο αιώνα.

Εικόνες κρητικής τέχνης κατέληγαν στα αδριατικά λιμάνια κυρίως μέσω των οδών του εμπορίου και της μετανάστευσης, ενώ αρκετές φιλοτεχνούνταν *in situ* από μετακινούμενους κρητικούς καλλιτέχνες. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο των βενετοτουρκικών πολέμων κρητικές εικόνες έφθαναν μαζικά στα δαλματικά παράλια είτε ως κειμήλια που συνόδευαν τους Κρήτες πρόσφυγες στους νέους τόπους υποδοχής τους, είτε ως προϊόντα στοχευμένων παραγγελιών που προορίζονταν για να κοσμήσουν τους νεόδμητους ναούς και τα ορθόδοξα μοναστήρια της Ιστρίας, της Δαλματίας και της Βενετικής Αλβανίας.

Η παρούσα ανακοίνωση θα εξερευνήσει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες τελούνταν η διακίνηση των κρητικών εικόνων στην ανατολική ακτή της Αδριατικής, και επιπλέον θα μελετήσει τους όρους υποδοχής της κρητικής τέχνης στις περιφερειακές κτήσεις της Δημοκρατίας της Βενετίας, στοχεύοντας στην ανάδειξη ενός αχαρτογράφητου ακόμη κεφαλαίου των σχέσεων Δύσης και Ανατολής.

Ch. Vourvopoulou, L. Vranopoulou, A. E. Kalliga

Fifteenth Century Portable Icons of Cretan Art, Invisible Views. The recording of technical data by implementation of infrared reflectography

A very useful tool for the revealing of otherwise invisible details which are hidden beneath the paint surface is infrared reflectography, one of the most important forms of non-invasive examination of paintings in the hands of conservators.

Electromagnetic radiation, which in the near-infrared range partially penetrates the paint layers, is reflected by the underlying preparatory layers. A reflectogram of the painting can then be constructed by detecting and digitizing the reflected radiation providing, among other, precious information regarding the stages of the making of works: the transfer of the design onto the ground, the underdrawing, changes and alterations in the composition, the handling of the paintwork and the style of the brush-strokes.

During the last decade, a significant amount of technical data related to the techniques and the materials of Cretan panel paintings dating from the end of the fourteenth to the mid-fifteenth century, has meticulously been collected in the Benaki Museum conservation department.

A selection of these results, exploiting the advantages of infrared reflectography in the recording of underdrawings, the technique, the identification of pigments and the revealing of original parts of the paintings, are presented in the Symposium.

The method promotes immediate comparisons and in this respect, it is used to present differentiations in style, achieved through the use of a single technique, by recording adjacent areas either executed in the Byzantine manner or clearly bearing western influences.

Χ. Βουρβοπούλου, Λ. Βρανοπούλου, Α. Ε. Καλλιγά

Φορητές εικόνες κρητικής τέχνης του δέκατου πέμπτου αιώνα,
αθέατες όψεις. Καταγραφή τεχνολογικών στοιχείων
με τη μέθοδο της υπέρυθρης ανακλαστογραφίας

Η υπέρυθρη ανακλαστογραφία, είναι μια από τις σημαντικότερες μη-καταστρεπτικές μεθόδους εξέτασης ζωγραφικών έργων και αναμφίβολα ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο στα χέρια των συντηρητών, για την αποκάλυψη αθέατων, υπό άλλες συνθήκες λεπτομερειών, κρυμμένων κάτω από την επιφάνεια του χρώματος.

Η μέθοδος βασίζεται στην διεισδυτική ικανότητα της ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας στο κοντινό υπέρυθρο. Η καταγραφή της ανάκλασής της, δίνει, μεταξύ άλλων, πολύτιμα στοιχεία για τα διαδοχικά στάδια δημιουργίας των έργων: τον τρόπο μεταφοράς του σχεδίου επάνω στην προετοιμασία, το προσχέδιο, τυχόν τροποποιήσεις στη σύνθεση, τη μέθοδο διαμόρφωσης της ζωγραφικής επιφάνειας και το ύφος της πινελιάς.

Κατά την τελευταία δεκαετία, στο εργαστήριο συντήρησης ζωγραφικών έργων του Μουσείου Μπενάκη έχει συγκεντρωθεί, με συστηματικό τρόπο, σημαντικός αριθμός δεδομένων που αφορούν στην τεχνολογία και τα υλικά κατασκευής, Κρητικών κατά κύριο λόγο, φορητών εικόνων που χρονολογούνται από τα τέλη του δέκατου τέταρτου έως τα μέσα του δέκατου πέμπτου αιώνα.

Στο πλαίσιο του συμποσίου, παρουσιάζονται, από το αρχείο αυτό, επιλεγμένα αποτελέσματα που αξιοποιούν τις δυνατότητες της υπέρυθρης ανακλαστογραφίας για την καταγραφή του προσχεδίου και του ζωγραφικού τρόπου, την αναγνώριση χρωστικών αλλά και την αποκάλυψη αρχικών ζωγραφικών στρωμάτων.

Η μέθοδος παρέχει επίσης τη δυνατότητα άμεσης σύγκρισης του πώς μπορεί να διαφοροποιείται στο ίδιο έργο, η τεχνοτροπία, χωρίς όμως να αλλάζει η τεχνική, καταγράφοντας ξεχωριστές περιοχές που είτε έχουν διαμορφωθεί με τον αμιγώς βυζαντινό τρόπο, είτε είναι αποτέλεσμα έντονα δυτικών επιρροών.

Caitlin Breare

The Monopoli Altarpiece:
Conservation of a Cross-Cultural Masterpiece

Since 1937, the Museum of Fine Arts, Boston has owned an enigmatic polyptych from the early fifteenth-century that reflects both Italian and Byzantine artistic traditions. Known to be from the Church and Abbey of Saint Stephen in Monopoli, a town in Puglia on the heel of Italy's boot, little was understood about where the painting was produced and by whom, until 1979-80, when the piece was studied, and subsequently presented in a 1988 Symposium (Eighth Symposium of the Christian Archaeological Society, Athens), and finally published in 1993-94; the style indicates a Cretan hand at work, while the format resembles Venetian altarpieces of this period. The impeccable quality and impressive size would have made this cross-cultural creation one of the most important and costly commissions in the region.

Relegated to storage since the 1970s as its condition rendered it unfit for display, the monumental seven-panel polyptych became the subject of a major treatment and research project begun in 2014, funded by the Lingos Family Foundation. This is the first ever technical examination of the painting, and the first time it has been unframed since 1939.

The investigation led to myriad discoveries, largely due to the fact the panels have not been drastically altered during past treatment campaigns. Collaboration with various scholars, conservators, and scientists throughout the project has led to many revelations. Traces of the work's material history have been uncovered, including construction techniques, original tool marks, and clues about the original frame. This new knowledge and eventual display is bound to further scholarly understanding of this mysterious and magnificent work.

Caitlin Breare

Ο πίνακας βωμού από τη Μοπορολί Απουλίας: συντήρηση ενός διαπολιτισμικού αριστουργήματος

Το Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης έχει στην κατοχή του, από το 1937, ένα αινιγματικό πολύπτυχο του πρώιμου 15ου αιώνα το οποίο αντανακλά τόσο την η ιταλική όσο και τη βυζαντινή καλλιτεχνική παράδοση. Το έργο είναι γνωστό ότι προέρχεται από τον ναό της μονής του Αγίου Στεφάνου στη Μονόπολη, μια πόλη της Απουλίας, στη νοτιοανατολική Ιταλία. Ωστόσο δεν ήταν σαφής ο τόπος παραγωγής του ούτε ήταν γνωστός ο καλλιτέχνης που το δημιούργησε μέχρι το 1979-80, που το έργο μελετήθηκε, ακολούθως παρουσιάστηκε σε ανακοίνωση το 1988 (Όγδοο Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα) και τέλος δημοσιεύτηκε, το 1993-94. Η τεχνοτροπία του υποδεικνύει Κρητικό ζωγράφο, ενώ ο τύπος του παραπέμπει σε βενετικούς πίνακες αγίας τράπεζας. Η άψογη καλλιτεχνική ποιότητα και το εντυπωσιακό μέγεθος αυτού του διαπολιτισμικού δημιουργήματος το εντάσσουν στις πιο σημαντικές και δαπανηρές παραγγελίες της περιοχής.

Φυλαγμένο στους χώρους αποθήκευσης των έργων του Μουσείου από τη δεκαετία του 1970, καθώς η κατάστασή του δεν επέτρεπε την έκθεσή του, το μνημειακό πολύπτυχο των επτά χωριστών πινάκων αποτέλεσε αντικείμενο ενός μεγάλου προγράμματος συντήρησης και έρευνας που ξεκίνησε το 2014, με χρηματοδότηση από το ίδρυμα “Lingos Family Foundation”. Πρόκειται για την πρώτη τεχνική εξέταση στην ιστορία του πίνακα, και για την πρώτη φορά, από το 1939, κατά την οποία αφαιρέθηκε προς εξέταση το ξυλόγλυπτο πλαίσιό του.

Η εξέταση οδήγησε σε πλήθος ανακαλύψεων, κυρίως εξαιτίας του γεγονότος ότι οι επιμέρους πίνακες του πολυπτύχου δεν είχαν υποστεί σοβαρές αλλοιώσεις κατά τις απόπειρες συντήρησής του στο παρελθόν. Η συνεργασία με διάφορους ερευνητές, συντηρητές και θετικούς επιστήμονες κατά τη διάρκεια του προγράμματος οδήγησε σε πολλές αποκαλύψεις που αφορούν στα ίχνη της υλικής ιστορίας του έργου. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν οι τεχνικές κατασκευής, ίχνη των αρχικών εργαλείων και ενδείξεις σχετικά με το αρχικό του πλαίσιο. Αυτή η νέα γνώση και η προοπτική επανέκθεσης του πίνακα οπωσδήποτε θα χρειαστούν περαιτέρω επιστημονική έρευνα, ώστε να κατανοηθεί αυτό το μυστηριώδες και μεγαλοπρεπές έργο.

Maria Georgopoulou

Sacred Commodities? Icons from Venetian Crete

The scholarly discovery of Cretan religious icons in the last fifty years has constituted a real “revolution” in the field of post-Byzantine art history. Religious icons were a significant commodity sold in Candia, the capital city, for the local and the international market. My paper will focus on the way in which these icons can be inscribed into the artistic, devotional and commercial life of early modern Europe in the 15th and 16th centuries. We tend to think of the Renaissance as an artistic era marked by innovation whereas the icons from Crete at first glance appear (or pose) primarily as repetitive, traditional images. But if we look beyond the canon of the famous artists of the Renaissance, we find a parallel universe of things, which were mass produced as copies of famous prototypes.

The proliferation of the icons made in Crete by the end of the fifteenth century changed their status. The issue between copy and original must have been of a different import during the first century of typography or when prints were just becoming significant in the lives of peoples. The exact replication of iconographic details and types responded to higher demand and trends in the market as is evident with works by Donatello and the workshop of Giovanni Bellini produced in large numbers. Could practices in this artist’s workshop have been influential for icon painters in Crete? Did the Venetians push these versatile sacred commodities to fill a particular niche in the European art market?

Μαρία Γεωργοπούλου

Κρητικές εικόνες. Ιερά εμπορεύματα;

Η επιστημονική «ανακάλυψη» των Κρητικών θρησκευτικών εικόνων τα τελευταία πενήντα χρόνια ήταν μια αληθινή επανάσταση για τον κλάδο της μεταβυζαντινής ιστορίας της τέχνης. Οι θρησκευτικές εικόνες ήταν ένα σημαντικό εμπόρευμα που πουλιόταν στο Χάνδακα, την πρωτεύουσα του νησιού, για εγχώρια και διεθνή κατανάλωση. Η ομιλία μου μελετά τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι θρησκευτικές εικόνες μπορούν να ενταχθούν στην καλλιτεχνική, λατρευτική και εμπορική ζωή της Ευρώπης την πρώιμη νεωτερική περίοδο του δέκατου πέμπτου και δέκατου έκτου αιώνα. Συνήθως θεωρούμε την Αναγέννηση ως μια περίοδο καλλιτεχνικής καινοτομίας ενώ οι Κρητικές εικόνες μοιάζουν (ή παριστάνουν) με πρώτη ματιά ως επαναλαμβανόμενες ή παραδοσιακές αναπαραστάσεις. Αλλά αν κοιτάξουμε λίγο πιο μακριά από τον κανόνα των διασήμων καλλιτεχνών της Αναγέννησης, βρίσκουμε έναν παράλληλο κόσμο πραγμάτων, που κατασκευάζονταν μαζικά ως αντίγραφα ονομαστών πρωτοτύπων.

Το πλήθος των Κρητικών εικόνων που παράγονταν στο τέλος του δέκατου πέμπτου αιώνα άλλαξε τελείως τη θέση και τη σημασία τους. Η σχέση μεταξύ αντιγράφου και πρωτοτύπου θα πρέπει να πήρε άλλη έννοια στη διάρκεια του πρώτου αιώνα της τυπογραφίας ή όταν τυπώματα και γκραβούρες γίνονταν μόλις σημαντικά στην καθημερινή ζωή. Η ακριβής αντιγραφή εικονογραφικών λεπτομερειών και τύπων ανταποκρίθηκε σε μεγαλύτερη ζήτηση και τάσεις στην αγορά όπως φαίνεται με έργα του Ντονατέλλο και του εργαστήριου του Τζιοβάννι Μπελλίνι που παρήγαγαν αντίγραφα σε μεγάλη ποσότητα. Μπορεί ίσως πρακτικές στο εργαστήρι του μεγάλου αυτού ζωγράφου να επηρέασαν τους ζωγράφους θρησκευτικών εικόνων στην Κρήτη; Ή μήπως οι Βενετσιάνοι έσπρωξαν τις Κρητικές εικόνες ως ευέλικτα εμπορεύματα ώστε να γεμίσουν ένα συγκεκριμένο κενό στην ευρωπαϊκή καλλιτεχνική αγορά;

Konstantinos Giapitsoglou

Icons of the Seventeenth Century from Amari Province. Iconography. Dedicatory Inscriptions, Meaning

In 2012, in the framework of inventorying the ecclesiastical treasures (keimelia) in the churches of the district of Amari, a large number of Post-Byzantine icons dating from the seventeenth to the nineteenth century were identified.

The paper presents four examples of large despotic icons. The first two come from the church of the Virgin at Meronas, are dated to the seventeenth century and depict the Virgin the Life-giving Source with Prophets and St. George Kephalphoros (the Head-bearer). The icon of the Hospitality of Abraham, of 1601, comes from the church of St. Nicolas at Elenes, while the icon of the Virgin the Life-giving Source, of 1640, is of unknown provenance. The iconography and style of these works are analysed in relation to other contemporary Cretan icons. At the same time dedicatory inscriptions are examined and the meaning of these icons is explored.

Κωνσταντίνος Γιαπιτσόγλου

Εικόνες του δέκατου έβδομου αιώνα από την επαρχία Αμαρίου.
Εικονογραφία, αφιερωτικές επιγραφές, σημασία

Το έτος 2012, στο πλαίσιο καταγραφής των κειμηλίων των ναών της επαρχίας Αμαρίου, εντοπίστηκε ένας μεγάλος αριθμός μεταβυζαντινών εικόνων του 17ου-19ου αιώνα.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα παρουσιαστούν τέσσερα χαρακτηριστικά παραδείγματα από μεγάλων διαστάσεων εικόνες τέμπλου. Οι δύο πρώτες προέρχονται από τον ναό της Παναγίας στον Μέρωνα, χρονολογούνται τον 17ο αιώνα και απεικονίζουν την Παναγία Ζωοδόχο Πηγή με Προφήτες και τον Άγιο Γεώργιο τον Κεφαλοφόρο. Από τον ναό του Αγίου Νικολάου στις Ελένες προέρχεται η εικόνα της Φιλοξενίας του Αβραάμ, του 1601, ενώ η εικόνα της Ζωοδόχου Πηγής του 1640 είναι άγνωστης προέλευσης. Θα επιχειρηθεί η εικονογραφική και τεχνοτροπική τους ανάλυση, σε σχέση με άλλες σύγχρονες κρητικές εικόνες. Συγχρόνως θα εξεταστούν οι αφιερωτικές επιγραφές και θα ερευνηθεί νόημα αυτών των εικόνων.

Robin Cormack

Two early works of Angelos?

The question mark in this title does not refer to the attribution to Angelos – the icon of St. Theodore is signed “Hand of Angelos”, and I argue that St. Phanourios represents a companion piece (both turned up in a family collection in Rome in 2010 and they are now under conservation in London).

The question mark therefore refers to the argument that will be made that these are to be identified as early works by the artist. This suggestion is made by a comparison with the small M. Latsis panel of St. George and St. Merkourios, which will (no doubt controversially) be suggested as the model of the two large icons, and an object which was kept in the artist’s workshop in Candia. Other icons will be brought into account to justify the relative chronology.

Robin Cormack

Δύο πρώιμα έργα του Αγγέλου;

Το ερωτηματικό στον τίτλο δεν αναφέρεται στην απόδοση στον Άγγελο των δύο έργων, άλλωστε η εικόνα του Αγίου Θεοδώρου φέρει την υπογραφή «Χειρ Αγγέλου», ενώ για την εικόνα του Αγίου Φανουρίου επιχειρηματολογώ ότι αποτελεί κατά τη γνώμη μου συνοδευτική της (και οι δύο εμφανίστηκαν σε ιδιωτική συλλογή στη Ρώμη το 2010 και τώρα βρίσκονται στο Λονδίνο για συντήρηση).

Ως εκ τούτου το ερωτηματικό στον τίτλο αναφέρεται στην υπόθεση που θα διατυπώσω ότι οι εικόνες αυτές μπορούν να θεωρηθούν ως πρώιμα έργα του καλλιτέχνη. Σε αυτή την πρόταση οδηγήθηκα από την σύγκριση με ένα μικρό εικονίδιο των αγίων Γεωργίου και Μερκουρίου που ανήκει στη Συλλογή Μαριάννας Λάτση, και το οποίο αφενός προτείνω ως το πρότυπο των δύο μεγάλων εικόνων και αφετέρου θεωρώ ότι είχε στο εργαστήριό του στον Χάνδακα ο καλλιτέχνης, πράγμα που αναμφίβολα μπορεί να εγείρει αντιρρήσεις. Προκειμένου να δικαιολογηθεί η σχετική χρονολόγηση θα ληφθούν υπόψη και άλλες εικόνες.

Katerina P. Dellaporta

Carrying Icons in Public Processions

The depiction of the “Corpus Christi Procession”, by Georgios Klontzas is the only example known to us of an icon procession represented by a Cretan painter, back in the times when the island of Crete was under Venetian rule.

This paper is focused on this unique representation by Georgios Klontzas, and approaches it as a starting point and a motif for further, multileveled examination of several matters. A study of the iconographic type of this particular procession is attempted, by outlining the realistic elements the scene consists of. Its unique importance stems from the fact that a religious ritual is captured in a specific historical moment, as if in a Chronicle, thus contributing to the understanding of Cretan society under Venetian rule.

The paper’s topic is developed on a two-axis base:

a) An attempt is made to trace the historical and ideological origins of this particular iconographic scheme: Can it be considered a creation of byzantine and post-byzantine tradition or is it a reflection of European Renaissance, mainly in its Venetian variant? After comparing Klontzas’s work with other depictions of the same subject, produced outside the cultural framework of Renaissance Crete, and after taking into consideration convergences, divergences and production circumstances, an expected conclusion can be drawn: Klontzas’s work was infiltrated by decisive Renaissance features heavily influenced by the Metropolitan centre of Venice.

b) The iconography of the particular religious, archaeological, historical, political, ritual, cultural and folklore features of this particular procession is separately examined.

Κατερίνα Π. Δελλαπόρτα

Λιτανεύοντας εικόνες

Η «Λιτανεία του Corpus Christi» του Γεωργίου Κλόντζα είναι η μοναδική γνωστή παράσταση με θέμα την λιτανεία στην βενετοκρατούμενη Κρήτη. Το έργο που εξετάζεται αυτό καθ' εαυτό αυτόνομα αποτελεί αφορμή και κίνητρο διερεύνησης ποικίλων ζητημάτων, που προσεγγίζονται σε κατά το δυνατόν περισσότερα επίπεδα: επιχειρείται η αναζήτηση του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου της λιτανείας καθώς και των πραγματολογικών επί μέρους στοιχείων της, που αποτυπώνει εν είδει χρονογραφήματος μια θρησκευτική τελετή σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή αναλύοντας την κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης.

Η προβληματική της παρουσίασης περιστρέφεται γύρω από δύο άξονες:

α) Στην διερεύνηση της ιστορικής προέλευσης και ιδεολογίας του εικονογραφικού τύπου, κατά πόσον δηλαδή αυτός εκφράζει μια αντίληψη στο πλαίσιο της βυζαντινής και μεταβυζαντινής παράδοσης ή μία αντίληψη που εκπηγάει από τον αναγεννησιακό κόσμο της Ευρώπης, ιδιαίτερα της Βενετίας. Ο συσχετισμός με ανάλογες παραστάσεις που πραγματεύονται το ίδιο θέμα, εκτός του πολιτισμικού χώρου της αναγεννησιακής Κρήτης, η σύγκριση συγκλίσεων και αποκλίσεων και των προϋποθέσεων που τις διαμόρφωσαν, κατέληξε στην μάλλον αναμενόμενη διαπίστωση, ότι στην λιτανεία του Κλόντζα έχουν διεισδύσει καθοριστικά στοιχεία της Αναγέννησης και ότι κυριαρχούν άμεσα οι επιδράσεις από την Βενετία ως μητροπολιτικό κέντρο.

β) Στην εικονολογική προσέγγιση επί μέρους θρησκευτικών, αρχαιολογικών, ιστορικών, τελετουργικών, πολιτιστικών, κοινωνικών και λαογραφικών στοιχείων, που χαρακτηρίζουν την συγκεκριμένη λιτανεία .

Eugenia Drakopoulou

The Cretan Painter: Between the Artisan and the Artist

The Cretan painter is a distinct case in the history of the evolution and development of Byzantine art after the Fall of Constantinople. His past is based on the Byzantine painter about whom little is known with the exception of the information offered by the inscriptions. His situation during the 15th and 16th centuries depends on the developments in Italy, where the contemporary artists move away from the medieval tradition. Their satisfaction is not limited to the technical perfection of their work; they become conscious of their intellectual and creative power. In any case, the Cretan painters' artistic production, their training, influences and style depend on and also reflect the political and social conditions of the island of Crete which was under Venetian occupation since 1204.

The aim of this presentation is to reexamine, on the evidence of the recently published rich material including both the written evidence and the works, whether the Cretan painter remains connected to his Byzantine past and whether he develops into an artistic personality according to the Renaissance standards.

Ευγενία Δρακοπούλου

Ο Κρητικός ζωγράφος: ανάμεσα στον τεχνίτη και τον καλλιτέχνη

Ο Κρητικός ζωγράφος αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση στην ιστορία της εξέλιξης της βυζαντινής τέχνης μετά την Άλωση. Το παρελθόν του βασίζεται στον βυζαντινό ζωγράφο, για την προσωπικότητα του οποίου ελάχιστα γνωρίζουμε, με εξαίρεση το υλικό που προσφέρουν οι επιγραφές. Το παρόν του, κατά τον 15ο και 16ο αιώνα, διαμορφώνεται σε συνάρτηση με τις εξελίξεις στην Ιταλία, όπου οι σύγχρονοι ζωγράφοι απομακρύνονται από την μεσαιωνική παράδοση. Η ικανοποίησή τους δεν περιορίζεται πλέον στην τεχνική τελειότητα της δουλειάς τους, αλλά στη συνείδηση της θεωρητικής και δημιουργικής τους δύναμης. Σε κάθε όμως περίπτωση, η καλλιτεχνική παραγωγή των Κρητικών ζωγράφων, οι επιρροές και η τεχνοτροπία τους, συνδέονται και αντικατοπτρίζουν τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της Βενετοκρατούμενης από το 1204 Κρήτης.

Στόχος της ανακοίνωσης είναι να επανεξετάσει, με βάση το πλούσιο πρόσφατα δημοσιευμένο υλικό, τα γραπτά τεκμήρια και τα έργα, κατά πόσον ο Κρητικός ζωγράφος παραμένει συνδεδεμένος με το βυζαντινό του παρελθόν και κατά πόσον εξελίσσεται σε καλλιτεχνική προσωπικότητα σύμφωνα με τα αναγεννησιακά πρότυπα.

Anastasia Drandaki

The Discreet Charm of the Master's Name:
Methodological Issues in Attributing Cretan Icons

In the past decades, archival research conducted in Venice has revealed the names and deeds of many Cretan painters active in the fourteenth to seventeenth centuries and numerous recent publications have shed new light to Cretan icons, some of them carrying painters' signatures. Systematic studies on Cretan icon painting have allowed us to better comprehend the rules of apprenticeship, collaboration and imitation that interconnected the urban workshops on Venetian Crete. Conversely, one of the desiderata of modern scholarship is the attribution of unsigned panels to eponymous artists, whose work is usually known only from a handful of signed icons, or to artists whose name is attested in written sources alone.

The challenge of attributing works of art to famous painters, or even to unknown artists to whom art historians have given a conventional name (e.g. Maestro della Maddalena) has been tackled early on in art historical studies for other historic periods. The methodology developed in those academic fields, despite the often contradictory conclusions reached by different researchers, has nonetheless established a set of stylistic, iconographic and technical criteria that allow scholars to link unsigned works with specific painters. In the case of Cretan icon painting our understanding of the artistic output of several artists has been further obscured by the numerous forged signatures that have been added to the panels since the eighteenth century.

In my paper I will focus on the methodological difficulties in attributing unsigned panels to Cretan artists. Focusing on fifteenth-century artists, I will discuss the historic circumstances that dictated the homogeneity that characterizes the production of Cretan workshops and I will investigate the contribution, potential and limitations of technical analyses that play a decisive role in modern art historical discourse.

Αναστασία Δρανδάκη

Η κρυφή γοητεία της επωνυμίας: Ζητήματα μεθοδολογίας στην απόδοση εικόνων σε Κρητικούς ζωγράφους

Οι πολυετείς έρευνες στα αρχεία της Βενετίας, καθώς και η συστηματική δημοσίευση πολλών κρητικών εικόνων έχουν αποκαλύψει τα ονόματα και τις υπογραφές μεγάλου αριθμού κρητικών ζωγράφων και έχουν επιτρέψει την καλύτερη κατανόηση των σχέσεων μαθητείας, συνεργασιών και μίμησης που συνέχουν τους ζωγράφους της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Ένα από τα ζητούμενα της σύγχρονης έρευνας είναι η απόδοση ανυπόγραφων έργων στην παραγωγή επώνυμων ζωγράφων ή η σύνδεση σωζόμενων εικόνων με καλλιτέχνες που γνωρίζουμε μόνο από τις πηγές.

Το πρόβλημα της απόδοσης έργων σε γνωστούς ζωγράφους, ή, έστω, σε ανώνυμους καλλιτέχνες στους οποίους έχει δοθεί ένα συμβατικό όνομα από τους ιστορικούς της τέχνης (π.χ. Maestro della Maddalena), έχει αντιμετωπιστεί από πολύ νωρίς στη μελέτη της τέχνης άλλων περιόδων, όπως της αρχαίας αγγειογραφίας ή της δυτικής ζωγραφικής. Οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις που έχουν αναπτυχθεί σε εκείνα τα γνωστικά πεδία, παρά τις συχνές διαφωνίες μεταξύ των μελετητών ως προς τα συμπεράσματα, έχουν ωστόσο δημιουργήσει ένα σύνολο στιβαρών κριτηρίων που αξιολογεί τον συνδυασμό τεχνικής, τεχνοτροπικής και εικονογραφικής ανάλυσης για τη σύνδεση έργων και καλλιτεχνών. Ανάλογες προσπάθειες γίνονται τις τελευταίες δεκαετίες και στη μελέτη των κρητικών εικόνων, βασισμένες στα ευάριθμα ενυπόγραφα έργα που γνωρίζουμε. Ειδικά στην περίπτωση των κρητικών ζωγράφων, η σύγχρονη έρευνα έπρεπε, εκτός των άλλων, να ξεδιαλύνει την πρόσθετη σύγχυση που έχουν δημιουργήσει πλαστές υπογραφές που ήδη από τον δέκατο όγδοο αιώνα βρίσκονται επιζωγραφισμένες στην επιφάνεια πολλών εικόνων.

Στην ομιλία μου, θα εστιάσω στα ιδιαίτερα προβλήματα που παρουσιάζει η προσπάθεια απόδοσης έργων σε επώνυμους Κρητικούς ζωγράφους. Με αφορμή κυρίως έργα καλλιτεχνών του δέκατου πέμπτου αιώνα, θα συζητήσω τους ιδιαίτερους ιστορικούς παράγοντες που επέβαλαν την ομοιομορφία της παραγωγής των κρητικών εικόνων και θα εξετάσω τη συμβολή αλλά και τα όρια των τεχνικών αναλύσεων που τα τελευταία χρόνια έχουν συνεισφέρει αποφασιστικά στη μελέτη της κρητικής ζωγραφικής.

Rembrandt Duits

Western Sin and Orthodox Punishment. The Vision of Hell of Theodoros Poulakis

This paper will examine the representation of Hell in the Last Judgement on the icon known as ‘Επί Σοί Χαίρει’, ‘In Thee Rejoiceth...’, painted by the Cretan artist Theodoros Poulakis (1622-1692) during the last phase of his life on Corfu (1675-1692) and currently in the Benaki Museum in Athens.

Poulakis’s version of Hell follows (Post-)Byzantine convention in its general outlines, showing a river of fire emanating from the throne of Christ the Judge and emptying in a burning lake – a lay-out not used in western art except in areas within the Byzantine sphere of influence during the late Middle Ages – and compartments with specific categories of sinners depicted as naked, writhing souls identified by Greek inscriptions.

Yet, in the details of the image, there are elements that conform to western rather than Byzantine visual and textual traditions, albeit adapted to the Orthodox context of the icon. As a Cretan painter incorporating subtle western derivations in an Orthodox vision of Hell, Poulakis was perhaps the final exponent of a practice that had begun on his native island during the fourteenth century. The paper will look at the iconography of Poulakis’s depiction of Hell and the various sources on which it is based: Byzantine and western iconography and the delicate blending of the two on Venetian Crete.

Rembrandt Duits

Ορθόδοξη τιμωρία Καθολικής αμαρτίας.
Το όραμα της Κόλασης του Θεόδωρου Πουλάκη

Το αντικείμενο της μελέτης μου αποτελεί η αναπαράσταση της Κόλασης στην εικόνα γνωστή ως «Επί Σοί Χαίρει», ζωγραφισμένη από τον Κρητικό καλλιτέχνη Θεόδωρο Πουλάκη (1622-1692) κατά την τελευταία φάση της δράσης του στην Κέρκυρα (1675-1692), η οποία βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη στην Αθήνα.

Η εκδοχή της Κόλασης του Πουλάκη ακολουθεί σε γενικές γραμμές (Μετα-) Βυζαντινές συμβάσεις, καθώς δείχνει τον πύρινο ποταμό να πηγάζει από το θρόνο του Χριστού-κριτή και να χύνεται στην φλεγόμενη λίμνη. Αυτή η αναπαράσταση απαντάται στη δυτική τέχνη μόνο στις περιοχές που ήταν υπό βυζαντινή επιρροή πριν περάσουν σε δυτικό έλεγχο μετά το 1204. Στην εικόνα του Πουλάκη απεικονίζονται επίσης επιμέρους διάχωρα που συμπεριλαμβάνουν συγκεκριμένες κατηγορίες αμαρτωλών, οι οποίοι αποδίδονται ως γυμνές, και γεμάτες απελπισία ψυχές που συνοδεύονται με ελληνικές επιγραφές.

Ωστόσο, στις λεπτομέρειες της εικόνας, υπάρχουν στοιχεία που υποδεικνύουν δυτικές παραδόσεις προσαρμοσμένες στο ορθόδοξο πλαίσιο της. Ως Κρητικός ζωγράφος που ενσωματώνει δυτικές επιρροές σε ένα Ορθόδοξο όραμα Κόλασης, ο Πουλάκης ήταν ίσως ο τελευταίος εκφραστής μιας πρακτικής που είχε αρχίσει στη γενέτειρά του κατά τη διάρκεια του δέκατου τέταρτου αιώνα. Η εικονογραφία της απεικόνισης της Κόλασης του Πουλάκη και η μείξη των βυζαντινών και δυτικών πηγών στις οποίες στηρίζεται, αντανakλά μέρος του πολύπλευρου κοινωνικού διαλόγου που έλαβε χώρα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη.

Helen C. Evans

Cretan Icons at The Metropolitan Museum of Art

The Medieval Department of The Metropolitan Museum of Art recently acquired four icons that were originally part of two panels containing two images on each face for a total of eight icons. The panels sold at auction in 1963 and were then divided into individual images. The four now in the Latsis Collection in Athens, the Recklinghausen Icon Museum, and the National Gallery of Sweden have been widely published. The Met's works, in contrast, were known only through the auction catalogue photographs for many decades before being acquired by the museum in 2013 through the generosity of Mary and Michael Jaharis. The Museum's four icons – St. John the Evangelist with Prochoros, the Baptism, the Anastasis, and St. Nicholas – will be the focus of this paper along with the other Cretan icon on display in the Met's galleries, the depiction of Christ Bearing the Cross by Nikolaos Tzafouris.

Helen C. Evans

Κρητικές εικόνες στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης

Το Τμήμα Μεσαιωνικής Τέχνης του Metropolitan Museum of Art (Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης) απέκτησε πρόσφατα τέσσερις εικόνες, οι οποίες αρχικά αποτελούσαν μέρος δύο αμφιπρόσωπων φύλλων που έφεραν συνολικά οκτώ παραστάσεις. Τα φύλλα πουλήθηκαν σε δημοπρασία το 1963 και στη συνέχεια διαμελίσθηκαν σε αυτόνομες εικόνες. Οι τέσσερις εξ αυτών, σήμερα στη Συλλογή Λάτση στην Αθήνα, στο Μουσείο Εικόνων του Recklinghausen και στο Εθνικό Μουσείο της Σουηδίας, έχουν ευρέως δημοσιευτεί. Αντιθέτως, τα έργα του Metropolitan Museum of Art για πολλές δεκαετίες ήταν γνωστά μόνο από τις φωτογραφίες του καταλόγου της δημοπρασίας, έως ότου περιήλθαν στο Μουσείο το 2013 χάρις στη γενναιοδωρία των Mary και Michael Jaharis. Οι τέσσερις εικόνες του Μουσείου, ο Ευαγγελιστής Ιωάννης με τον Πρόχορο, η Βάπτιση, η Ανάσταση και ο άγιος Νικόλαος, αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης. Παράλληλα θα συζητηθεί και η άλλη κρητική εικόνα που εκτίθεται στις αίθουσες του Μουσείου, η παράσταση του Χριστού Ελκομένου επί Σταυρού του Νικολάου Τζαφούρη.

Eva Haustein-Bartsch

A Cretan Royal Door in the Icon Museum of Recklinghausen, Germany

The Museum of Icons in Recklinghausen (Germany) preserves a Cretan royal door which has the shape of a twice-curved ogee arch, a feature that is known neither from Byzantine nor Russian royal doors. It resembles the Gothic ogee arches which we are familiar with from Venetian architecture and also from Venetian buildings on Crete, and which is found in a group of royal doors that can be dated to a period from the second half of the 15th century to the 17th century.

What is completely unusual and probably unique about this door are the representations of the Archangels Michael and Gabriel on the top and of the abbot Saint Zosimas and the ascetic hermit Mary of Egypt painted in the lower zone, at the moment when Zosimas administers communion to the former prostitute as a sign of forgiveness.

The royal door was painted by an excellent Cretan icon painter of the second half of the 15th century and has many stylistic analogies with works by Andreas Ritzos (c. 1421–1492). His work, as well as that of the painter Angelos, served as a model for subsequent generations. This was also the case in the representation of Zosimas and Mary of Egypt. Although they do not appear on a royal door anymore, they can be seen on an icon dated 1603 and signed by Emmanuel Lambardos (Providence, Rhode Island Museum of Art), which was doubtless based on the same model as their image on the royal door in Recklinghausen.

Eva Haustein-Bartsch

Κρητικό βημόθυρο στο Μουσείο Εικόνων του Recklinghausen Γερμανίας

Στο Μουσείο των Εικόνων στο Recklinghausen (Γερμανία) φυλάσσεται ένα κρητικό βημόθυρο που έχει το σχήμα ανακαμπτόμενου οξυκόρυφου τόξου διπλής καμπυλότητας, ένα χαρακτηριστικό που δεν είναι γνωστό από τα βυζαντινά ή τα ρωσικά βημόθυρα. Προσομοιάζει με γοτθικά ανακαμπτόμενα οξυκόρυφα τόξα που μας είναι γνωστά από τη βενετική αρχιτεκτονική καθώς και από βενετικά κτήρια της Κρήτης. Τα τόξα αυτά εντοπίζονται σε μια ομάδα βημοθύρων που μπορούν να χρονολογηθούν στην περίοδο από το δεύτερο μισό του 15ου μέχρι τον 17ο αιώνα.

Το πραγματικά ασυνήθιστο και ίσως μοναδικό σχετικά με αυτό το βημόθυρο είναι οι απεικονίσεις των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ στο άνω τμήμα και του αββά Ζωσιμά και της ασκήτριας οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας στην κατώτερη ζώνη, τη στιγμή που ο Ζωσιμάς προσφέρει τη Θεία Κοινωνία στη μετανοήσασα ιερόδουλη σε ένδειξη άφεσης των αμαρτιών της.

Το βημόθυρο εικονογραφήθηκε από έναν εξαιρετικό κρητικό ζωγράφο του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα και παρουσιάζει αρκετές τεχνοτροπικές αναλογίες με έργα του Ανδρέα Ρίτζου (περ. 1421-1492). Το έργο του Α. Ρίτζου, όπως και αυτό του ζωγράφου Αγγέλου, λειτούργησαν ως πρότυπα για τις επόμενες γενιές ζωγράφων. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση της απεικόνισης του αββά Ζωσιμά και της Μαρίας της Αιγυπτίας. Παρότι δεν έχουν εντοπιστεί άλλη φορά σε βημόθυρο, εντούτοις παριστάνονται σε μία εικόνα χρονολογημένη στο 1603 και υπογεγραμμένη από τον Εμμανουήλ Λαμπάρδο (Providence, Η.Π.Α., Rhode Island Museum of Art), η οποία αναμφίβολα βασίστηκε στο ίδιο πρότυπο με την απεικόνισή τους στο βημόθυρο του Recklinghausen.

Panagiotis Ioannou

Italian Historiography on Cretan Icons

Since the beginning of the 20th century, Italian historians of art recorded and studied systematically the Cretan icons. Their work often produced important findings. The interpretations that were attempted for this specific artistic production, largely aligned with historiographical and ideological patterns of their time, influenced the later approaches of this subject to a great extent. With the main focus on the Italian historiography of the first half of the 20th century examine: 1) the activities of certain persons thanks to whom a specific terminology and classification were gradually shaped, 2) how the impact of these views survived long after their statement, and 3) what were the reactions caused by these interpretations.

Παναγιώτης Κ. Ιωάννου

Η ιταλική ιστοριογραφία για τις κρητικές εικόνες

Από τις αρχές του 20ού αιώνα ιταλοί ιστορικοί της τέχνης κατέγραψαν και μελέτησαν συστηματικά τις κρητικές εικόνες δίνοντας συχνά σημαντικά αποτελέσματα. Οι ερμηνείες που αποπειράθηκαν για την καλλιτεχνική αυτή παραγωγή, εν πολλοίς ευθυγραμμισμένες με τα ιστοριογραφικά και ιδεολογικά σχήματα της εποχής τους, επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό και τις μεταγενέστερες προσεγγίσεις επί του ίδιου θέματος.

Με επίκεντρο την ιταλική ιστοριογραφία του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, εξετάζονται: 1) η δράση συγκεκριμένων προσώπων χάρη στα οποία διαμορφώθηκε σταδιακά μια συγκεκριμένη ορολογία και ταξινόμηση, 2) πως η απήχηση των απόψεων αυτών επιβίωσε ακόμα και πολύ μετά από τη διατύπωσή τους, και 3) ποιες οι αντιδράσεις που προκάλεσαν οι συγκεκριμένες αυτές ερμηνείες.

Maria Kazanaki-Lappa

The Cretan Painter Markos Bathas
Between the Byzantine Tradition and the Fascination of Western Art

The Cretan painter Markos Bathas probably belonged to a great family of Candiote painters. Its most prominent member was Theofanis Strelitzas Bathas, who brought the art of Cretan painters in mainland Greece. In the middle of his life, Markos settled in Venice, where he developed close ties with the Greek Confraternity, and where he died in 1578 in deep old age.

Despite Markos Bathas' long life, only a small number of signed works are known: an icon of John the Baptist with scenes from his life and two despotic icons of the Pantocrator and the Virgin in monasteries of the Ioannina region (Greece), an icon of the Virgin Odigitria in the church of Virgin Chrysopolitissa in Larnaca (Cyprus) and a similar one in Isernia (Italy). Two more icons have been attributed to him: the Descent into Hell, now preserved in the Museum of the Hellenic Institute of Venice, and St. Theodosius with scenes of his life, preserved in the Moscow History Museum in Moscow. Markos Bathas was also a miniaturist as indicated by the extremely interesting, western-style small sketches, with which he visually commented on the codices of ancient writers that he owned and read in his leisure time in Venice. Two illustrated prophetic manuscripts from the Bodleian and the Marciana libraries have also been attributed to him. Finally Bathas' woodcut of a portrait of Zacharias Skordylis, a priest and bibliographer from Chania, printed in Venice in 1563, suggests another of the Cretan painter's activities.

The diversity of artistic style along with his high educational level, his great familiarity with western art and his interest in the theoretical quests of his time make Markos Bathas a particularly interesting personality, from the study of which we can explore broader issues associated with the Cretan painters and their production.

Μαρία Καζανάκη-Λάππα

Ο Κρητικός ζωγράφος Μάρκος Μπαθάς
ανάμεσα στη βυζαντινή παράδοση και τη γοητεία της δυτικής τέχνης

Ο Μάρκος Μπαθάς ανήκε πιθανότατα στη μεγάλη οικογένεια των ζωγράφων του Χάνδακα της οποίας το πιο εξέχον μέλος υπήρξε ο Θεοφάνης Στρελίτζας Μπαθάς που έφερε την τέχνη των κρητικών ζωγράφων στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στο μέσον της ζωής του ο Μάρκος εγκαταστάθηκε στη Βενετία, όπου ανέπτυξε στενούς δεσμούς με την Αδελφότητα των Ελλήνων και όπου πέθανε σε βαθεία γεράματα.

Παρά τον μακρό του βίο, ελάχιστα ενυπόγραφα έργα του είναι γνωστά: ο Πρόδρομος με σκηνές του βίου του και οι δεσποτικές εικόνες του Παντοκράτορα και της Παναγίας σε μονές της περιοχής των Ιωαννίνων, μια εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας στην Παναγία Χρυσοπολίτισσα στη Λάρνακα και μία ανάλογη στην Isernia. Του έχουν αποδοθεί επίσης η Εισ Άδου Κάθοδος, τώρα στο Μουσείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας και ο Άγιος Θεοδόσιος με σκηνές του βίου του, στο Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας. Ο Μάρκος Μπαθάς υπήρξε και μικρογράφος, όπως φανερώνουν τα εξαιρετικά ενδιαφέροντα δυτικού ύφους σχεδιάσματά με τα οποία σχολίαζε εικαστικά τα κείμενα αρχαίων συγγραφέων σε κώδικες που είχε στην κατοχή του και διάβαζε τις ώρες τηςσχόλης του στη Βενετία. Του έχουν αποδοθεί ακόμη οι μικρογραφίες δύο χρησολογίων της Βολθηιανής και της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης. Γνωστή είναι, τέλος, μια ξυλογραφία του, προσωπογραφία του χανιώτη κληρικού και βιβλιογράφου Ζαχαρία Σκορδύλη που τυπώθηκε σε βιβλίο στη Βενετία το 1563 και υποδηλώνει μία ακόμη από τις δραστηριότητες του κρητικού ζωγράφου.

Το ανόμοιο και άνισο καλλιτεχνικό ύφος των έργων του, το υψηλό πνευματικό του επίπεδο, η μεγάλη εξοικείωσή του με τη δυτική τέχνη αλλά και το ενδιαφέρον του για τις θεωρητικές αναζητήσεις της εποχής καθιστούν τον Μάρκο Μπαθά μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα προσωπικότητα μέσα από τη μελέτη της οποίας μπορούν να διερευνηθούν ευρύτερα ζητήματα σχετιζόμενα με τους Κρητικούς ζωγράφους και την τέχνη τους.

Georgios Kakavas

Triptychs with Passion Scenes and the Use of Prints in Cretan Painting. The Example of Triptych BXM 2029 in the Byzantine and Christian Museum

Passion scenes are common subjects in triptychs of Cretan art, as borne out by many examples.

Presented here is the double-sided leaf of a triptych, with two scenes from the Passion cycle –the Crucifixion and the Descent from the Cross–, which is dated to the advanced sixteenth century. The iconography of the representations, with the many figures participating in the drama, moves away from the established few-figured schemes of the Byzantine legacy and follows Western models.

Indeed, the closest iconographic parallel for the scene of the Descent from the Cross is to be found in a copperplate engraving by Hieronimus Wierix, which reproduces a work by Martin de Vos and is dated to 1584.

The unknown Cretan artist does not copy slavishly this particular Western print or some other similar one, of the many that circulated widely in Venetian-held Crete during the fifteenth and sixteenth centuries, but adds new narrative elements in keeping with the dramatic intensity of the scene and encountered in the ceremonial of the services of Holy Week.

Γεώργιος Κακαβάς

Τρίπτυχα με σκηνές του Πάθους και η χρήση χαρακτηριστικών στην κρητική ζωγραφική. Το παράδειγμα του τριπτύχου ΒΧΜ 2029 του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου

Οι σκηνές του Πάθους είναι θέματα συνηθισμένα σε τρίπτυχα της κρητικής τέχνης, όπως αποδεικνύεται από πολλά παραδείγματα.

Στην ανακοίνωση αυτή παρουσιάζεται αμφιπρόσωπο φύλλο ιταλοκρητικού τριπτύχου που κοσμείται με δύο σκηνές από τον κύκλο του Πάθους, τη Σταύρωση και την Αποκαθήλωση και χρονολογείται στον προχωρημένο 16ο αιώνα. Η εικονογραφία των παραστάσεων με τα πολλά πρόσωπα που συμμετέχουν στο δράμα απομακρύνεται από τα καθιερωμένα ολιγοπρόσωπα σχήματα της βυζαντινής παρακαταθήκης και ακολουθεί δυτικά πρότυπα.

Πράγματι, το συγγενέστερο εικονογραφικό παράλληλο για τη σκηνή της Αποκαθήλωσης εντοπίζεται σε χαλκογραφία του Hieronimus Wierix που αντιγράφει έργο του Martin de Vos και χρονολογείται στα 1584.

Ο άγνωστος κρητικός καλλιτέχνης δεν αντιγράφει δουρικά το συγκεκριμένο δυτικό χαρακτηριστικό ή κάποιο άλλο παρόμοιο από τα πολλά που κυκλοφορούσαν ευρέως στη βενετοκρατούμενη Κρήτη τον 15ο και τον 16ο αιώνα, αλλά προσθέτει νέα αφηγηματικά στοιχεία που συνάδουν με τη δραματικότητα της σκηνής και απαντούν στο τελετουργικό των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας.

Kalliopi-Phaidra Kalafati

Commission and Execution of a Cretan Icon with the Virgin and Child, Saints, Deceased Persons and a Donor

The icon (42X52.5 cm), currently preserved in a private collection, depicts the enthroned Virgin holding the Child, two saints, and other figures.

The Virgin is on the right side of the scene. On her left side, a saint, identified by an inscription as Joasaph the holy martyr, intercedes to her in favor of the three deceased figures depicted on his right, according to the text written on his scroll. The figures are identified as nun Eudoxia and her two children, nun Makaria and monk Nifon, all represented in attitude of supplication.

Down to the left, a young man dressed in secular clothes is also depicted in supplication, probably the unknown donor of the icon. Two more saints, Charalambos and Nikolaos, appear in bust and in a smaller scale in the upper left part of the icon. Down to the left, too, the date 1545 can be discerned.

Judging from its stylistic elements the work was executed in a good Cretan workshop of the 16th century. Therefore, the provenance of the donor is one of the questions to be answered: Was he of Cretan origins as well, or did he only choose a Cretan workshop to place his order? The relation of the three monastic figures represented to the commissioner of the icon will also be examined, along with the connection of all four figures to Saint Joasaph.

Saint Joasaph the holy martyr (+1516) and his spiritual brother Makarios (+1507) were disciples of Saint Niphon, Patriarch of Constantinople (+1508), and they joined him in his long missionary journeys in Macedonia and Hungrovalachia. In 1505, they settled in the Vatopedi Monastery, Mount Athos, where they remained for two years. Could any connection to nun Eudoxia and her two children bearing their names be traced? Furthermore, could it be possible that the order was placed by the donor in reminiscence of an important event that took place in Crete or elsewhere?

Finally, how the presence of the two saints, Nikolaos and Charalambos, in the upper part of the icon could be explained?

Καλλιόπη-Φαίδρα Καλαφάτη

Η χορηγία και η δημιουργία μιας κρητικής εικόνας με την Παναγία βρεφοκρατούσα, αγίους, κεκοιμημένους και αφιερωτή

Η εικόνα της Παναγίας ένθρονης βρεφοκρατούσας με αγίους και άλλες μορφές (42X52,5 εκ.) ανήκει σε ιδιωτική συλλογή. Η Παναγία καταλαμβάνει το δεξιό τμήμα της παράστασης. Αριστερά της, ο άγιος Ιώασαφ ο οσιομάρτυρας, όπως ταυτίζεται από επιγραφή, μεσιτεύει σύμφωνα με το κείμενο στο ειλητάριό του για την υποδοχή από την Παναγία στο βασίλειο των ουρανών των τριών μορφών στα δεξιά του. Πρόκειται για τη μοναχή Ευδοξία και τα δύο τέκνα της, επίσης μοναχούς, την Μακαρία και τον Νήφωνα, που παριστάνονται σε στάση δέησης. Κάτω αριστερά με κοσμικά ρούχα απεικονίζεται μορφή νεαρού ανδρός σε δέηση, πιθανότατα ο άγνωστος αφιερωτής της εικόνας. Δύο ακόμη άγιοι, ο Χαράλαμπος και ο Νικόλαος, σε προτομή και σε μικρότερη κλίμακα ιστορούνται άνω αριστερά. Κάτω αριστερά, επίσης, διακρίνεται η χρονολογία 1545.

Σύμφωνα με τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά του το έργο προέρχεται από καλό κρητικό εργαστήριο του 16ου αιώνα. Ένα λοιπόν από τα ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν είναι η καταγωγή του αφιερωτή. Ήταν άραγε κρητικός ή παρήγγειλε απλώς την εικόνα σε κρητικό εργαστήριο; Θα εξετάσουμε επίσης τη σχέση των τριών μοναχών της εικόνας με τον αφιερωτή, καθώς και τη σχέση των τεσσάρων αυτών μορφών με τον οσιομάρτυρα Ιώασαφ. Ο άγιος Ιώασαφ ο νέος ο οσιομάρτυρας (+1516) και ο πνευματικός του αδελφός Μακάριος (+1507) ήταν μαθητές του αγίου Νήφωνος, Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (+ 1508) και τον είχαν συνοδεύσει στις μακρές ιεραποστολικές του περιοδείες στη Μακεδονία και στην Ουγγροβλαχία. Το 1505 εγκαταστάθηκαν στη Μονή Βατοπεδίου, όπου παρέμειναν δύο χρόνια. Ποιά λοιπόν είναι η σχέση της μοναχής Ευδοξίας και των δύο τέκνων της με τους αγίους Νήφωνα και Μακάριο, που φέρουν άλλωστε και τα ονόματά τους. Δημιουργήθηκε μήπως η εικόνα από τον αφιερωτή προς ανάμνηση κάποιου σημαντικού γεγονότος που έλαβε χώρα στην Κρήτη ή σε κάποιο άλλο μέρος;

Τέλος, θα διερευνηθεί το νόημα της παρουσίας των δύο αγίων Νικόλαου και Χαράλαμπου που απεικονίζονται στο άνω τμήμα της εικόνας.

Ourania Karagianni

A Vita Icon of Saint Marina in Milos, the Painter Emmanuel Skordilis and the Influence of Cretan art on the Island During the 17th Century

Featuring sixteen scenes of the saint's biographical cycle, the sizeable icon of Saint Marina may be included in the artistic production of the Chania native painter and priest, Emmanuel Skordilis. The unsigned icon under examination, which recounts pivotal episodes of the saint's life and martyrdom, graced the iconostasis of the monastery of Saint Marina on the Aegean island of Milos and was probably crafted as part of a broader commission of icons to decorate the iconostasis of the main church, as it is deduced by the will of the monastery's first abbot, Nikodimos Spatharos.

Taking this artwork as a point of departure, we attempt to re-examine the artistic persona and work of Emmanuel Skordilis, tracing his course from his birthplace in Crete to Milos, where he relocated following the fall of Chania to the Ottomans in 1645. In addition, we seek to reassess the already documented painting production on the island since the middle of the 17th century, a period that was primarily linked with the activity of the painter. The voluminous production of Skordilis himself as well as the artistic workshop that he developed with Milos as its centre decorated with significant works of art numerous churches, monasteries and private dwellings both on the island and other Cycladic islands. As attested by the existence of Cretan paintings dating back to the 15th and 16th centuries, the Cretan school was far from unknown on the island; nevertheless, the presence of Emmanuel Skordilis, especially at a time of prosperity for Milos, left a distinguished mark on the local production of Cretan painting that undoubtedly infused the regional cultural map with an aesthetic innovativeness, by substantially contributing to the revitalization of local visual arts with the production of both paintings and notable woodcarvings as a result of private and public commissions.

Ουρανία Καραγιάννη

Βιογραφική εικόνα της Αγίας Μαρίας στη Μήλο,
ο ζωγράφος Εμμανουήλ Σκορδίλης και η επίδραση της κρητικής τέχνης
στο νησί τον 17^ο αιώνα

Η μεγάλων διαστάσεων εικόνα της αγίας Μαρίας με δεκαέξι σκηνές του βιογραφικού της κύκλου μπορεί να ενταχθεί στην καλλιτεχνική παραγωγή του Χανιώτη ζωγράφου και ιερέα Εμμανουήλ Σκορδίλη. Ο υπό εξέταση ανυπόγραφος πίνακας που ιστορεί κεντρικά επεισόδια της ζωής και του μαρτυρίου της αγίας, κοσμούσε το τέμπλο της μονής της Αγίας Μαρίας Μήλου και πιθανότατα φιλοτεχνήθηκε στο πλαίσιο ευρύτερης παραγγελίας εικόνων για το τέμπλο του καθολικού, όπως συνάγεται από τη διαθήκη του πρώτου ηγουμένου της, Νικόδημου Σπαθάρου.

Με αφετηρία το εν λόγω έργο θα επιχειρηθεί επανεξέταση της καλλιτεχνικής προσωπικότητας και δράσης του Εμμανουήλ Σκορδίλη, αρχικά στη γενέτειρά του Κρήτη και έπειτα στη Μήλο, μετά την πτώση των Χανίων στα 1645 και την εγκατάστασή του στο νησί. Θα επιχειρηθεί επίσης επανεξέταση της ήδη καταγραμμένης ζωγραφικής παραγωγής στο νησί από τα μέσα του 17ου αιώνα, εποχή που κατεχοχόν συνδέθηκε με τον ζωγράφο. Η πλούσια παραγωγή του Σκορδίλη και του καλλιτεχνικού εργαστηρίου που αναπτύχθηκε με κέντρο τη Μήλο, εμπλούτισε με σημαντικά έργα ναούς, μονές και ιδιωτικές οικίες του νησιού αλλά και των Κυκλάδων. Αν και η κρητική σχολή δεν ήταν άγνωστη στο νησί, λόγω της ύπαρξης εκεί κρητικών εικόνων του 15ου και του 16ου αιώνα, όμως, η παρουσία του Εμμανουήλ Σκορδίλη στη Μήλο, και μάλιστα στην περίοδο ακμής του νησιού, σηματοδοτεί την επιτόπια παραγωγή κρητικής ζωγραφικής, γεγονός που οπωσδήποτε προσέδωσε νέα αισθητική πνοή στον πολιτιστικό χάρτη του τόπου, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην ανανέωση της τοπικής εικαστικής δημιουργίας με ζωγραφικά έργα και αξιόλογα ξυλόγλυπτα στο πλαίσιο ιδιωτικών ή δημόσιων παραγγελιών.

Andromachi Katselaki

From Crete to Euboea.

Commission, Transfers and Iconography of an Unknown Work
by Michael Agapitos with Scenes from the Life of the Virgin

During an inspection that was performed in early 2015 in the modern church of Mesa Panagitsa at Chalkida, icons produced in workshops of Crete, the Ionian Islands, northern Greece and other places were encountered, which had been gathered together in the church in the mid-20th century under unknown circumstances. Amongst them, a large Cretan icon that depicts scenes from the cycle of the life of the Virgin, and has a smaller icon of the Virgin Enthroned —a work of the Heptanese School that was added at a later stage— deserves special mention.

The icon includes sixteen episodes devoted to the cycle of the life of the Virgin arranged in five zones. The narrative starts at the top left corner with the Rejection of the Offerings and ends in the bottom right corner with the Metastasis of the Virgin. On the lower part of the scene of the Embrace of Elizabeth and the Virgin Mary (the Visitation) that occupies the last register, a coat of arms and the date *ΑΧΕΗ* =1668 to the left of the group and also the damaged dedicatory inscription *ΔΕΗCIC T(OY) ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ / ΔΙΜΗΤ(P)...ΩΦΗΛΟΥ* on the right side were ascertained. Furthermore, scientific examination of the scene of the Dormition of the Virgin revealed the signature *ΧΕΙΡ ΑΓΑΠΗΤΟΥ*.

Judging from the date, the artist can be identified with Michael Agapitos (1635–1705), a Cretan priest and painter, hitherto known only from archival sources, who lived and worked initially in his hometown Candia and then on the island of Zakynthos. The icon at Chalkida, which so far bears sole testimony to the art of Michael Agapetos, a noteworthy painter in his time, confirms the relative diffusion of the iconographic cycle of the Virgin in the Cretan School during the 17th century and provides evidence for the person who commissioned the icon, but also for the circulation of icons over the last years of the Venetian rule of Crete.

Ανδρομάχη Κατσελάκη

Από την Κρήτη στην Εύβοια.

Η παραγγελία, οι σταθμοί και η εικονογραφία άγνωστου έργου του Μιχαήλ Αγαπητού με σκηνές από τον βίο της Παναγίας

Σε αυτοψία στις αρχές του 2015 στον νεωτερικό ναό της Μέσα Παναγίτσας στη Χαλκίδα εντοπίστηκαν εικόνες κρητικών, επτανησιακών, βορειοελλαδικών και άλλων εργαστηρίων, οι οποίες συγκεντρώθηκαν στον ναό άγνωστο από πού, στα μέσα του 20ού αιώνα. Ανάμεσά τους ιδιαίτερη μνεία αξίζει η μεγάλων διαστάσεων κρητική εικόνα με σκηνές από τον κύκλο της Παναγίας και ένθετο μεταγενέστερο εικονίδιο επτανησιακής τέχνης με την ένθρονη μορφή της.

Στην εικόνα ο κύκλος της Παναγίας περιλαμβάνει δεκαέξι επεισόδια διατεταγμένα σε πέντε ζώνες. Η αφηγηματική πλοκή ξεκινά από την άνω αριστερή γωνία με την Άρνηση των δώρων και καταλήγει κάτω δεξιά με τη Μετάσταση. Στην τελευταία ζώνη, στο κατώτερο μέρος της σκηνής του Ασπασμού της Παναγίας με την Ελισάβετ, εντοπίστηκαν αριστερά του συμπλέγματος οικόσημο και η χρονολογία *ΑΧΞΗ = 1668* και δεξιά η φθαρμένη αφιερωτική επιγραφή *ΔΕΗCIC T(OY) ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ) Υ / ΔΙΜΗΤ(P).....ΩΦΗΛΟΥ*. Επιπλέον κατά την εργαστηριακή έρευνα στη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου αποκαλύφθηκε η υπογραφή *ΧΕΙΡ ΑΓΑΠΗΤΟΥ*.

Σύμφωνα με τη χρονολογία, μπορούμε να ταυτίσουμε τον καλλιτέχνη με τον γνωστό έως τώρα μόνον από αρχειακές πηγές, κρητικό ιερέα και ζωγράφο Μιχαήλ Αγαπητό (1635-1705), που έζησε και έδρασε αρχικά στην πατρίδα του τον Χάνδακα και στη συνέχεια στη Ζάκυνθο. Η εικόνα της Χαλκίδας, μοναδικός μέχρι τώρα μάρτυρας της τέχνης του Μιχαήλ Αγαπητού, αξιόλογου ζωγράφου της εποχής του, επιβεβαιώνει τη σχετική διάδοση του εικονογραφικού κύκλου της Παναγίας στην κρητική ζωγραφική κατά το 17ο αιώνα, μας παρέχει στοιχεία για τον παραγγελιοδότη της αλλά και για την κυκλοφορία των εικόνων στα τελευταία χρόνια της βενετικής περιόδου.

Konstantia Kefala

Three Icons from Leros and Their Attribution. The Paleologan Tradition, Relations to and Divergences from Cretan Painting

In the present paper three despotic icons that decorate the iconostasis of the church of Panagia tou Kastrou on Leros are reexamined. They depict Christ Pantokrator, the Virgin Glykophilousa and Saint John the Theologian. Although these three masterpieces at their first publication were dated to the 16th century and attributed to a Cretan workshop, certain elements of their style indicate an earlier date, within the first half of the 15th century. The creativity of the composition, the excellency of the detailed elaboration in the faces, the aristocratic figures and refined technique point to a charismatic artist, very well acquainted with Paleologan tradition. On the other hand, the characteristic features of his work make clear his distance from the well-known Cretan painters of the end of the 15th century and raise the question of his artistic identity, origin and the boundaries of his activity.

From the first decades of the 14th century Leros was already a part of the Hospitaller State and Rhodes, as the capital, was from 1309 to 1522 the centre of vigorous artistic permutations. In that period, icons from Constantinople, Crete and Cyprus circulated in the Dodecanese, while the osmosis with Western art resulted in the creation of a local idiosyncratic trend conventionally referred to as “eclectic”. Examples from all the above mentioned workshops and trends have been detected across the islands and new icons are constantly identified. Within this setting, the objective is still the clarification of the particularities of artistic developments in the Dodecanese under Hospitaller rule and the definition of the dividing lines between indigenous and imported production.

Κωνσταντία Κεφαλά

Τρεις εικόνες από τη Λέρο και η απόδοσή τους.
Η παλαιολόγεια παράδοση, σχέσεις και αποκλίσεις
από την κρητική ζωγραφική

Στην ανακοίνωση επανεξετάζονται τρεις δεσποτικές εικόνες που διακοσμούν το τέμπλο της εκκλησίας της Παναγίας του Κάστρου στη Λέρο και απεικονίζουν τον Χριστό Παντοκράτορα, την Παναγία Γλυκοφιλούσα και τον άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο. Αν και στην πρώτη τους δημοσίευση τα τρία αυτά αξιόλογα έργα χρονολογήθηκαν στον 16ο αιώνα και αποδόθηκαν σε κρητικό εργαστήριο, συγκεκριμένα στοιχεία της τεχνοτροπίας τους υποδεικνύουν πρωιμότερη χρονολόγηση, στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα. Η δημιουργικότητα των εικονογραφικών συνθέσεων, η άριστη και λεπτομερειακή επεξεργασία των προσώπων, η αριστοκρατικότητα των μορφών και η εκλεπτυσμένη τεχνική μαρτυρούν έναν χαρισματικό δημιουργό, εξοικειωμένο με την παλαιολόγεια παράδοση. Από την άλλη πλευρά, τα χαρακτηριστικά της τέχνης του καθιστούν διακριτή την απόσταση που τον διαχωρίζει από τους γνωστούς κρητικούς ζωγράφους του τέλους του 15ου αιώνα, θέτοντας συνάμα το πρόβλημα της καλλιτεχνικής του ταυτότητας, της καταγωγής και της περιοχής όπου εκείνος δραστηριοποιείτο.

Από τις αρχές ήδη του 14ου αιώνα, η Λέρος αποτελούσε τμήμα της επικράτειας των Ιωαννιτών Ιπποτών και η Ρόδος, ως πρωτεύουσα του ιπποτικού κρατιδίου της Δωδεκανήσου, υπήρξε από το 1309 έως το 1522, επίκεντρο αξιοσημείωτων καλλιτεχνικών ζυμώσεων. Την εποχή εκείνη, εικόνες από εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης, της Κρήτης και της Κύπρου κυκλοφορούσαν στα Δωδεκάνησα, ενώ η όσμωση με τη δυτική τέχνη είχε οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας τοπικής, ιδιόμορφης ζωγραφικής τάσης που ονομάστηκε συμβατικά «εκλεκτική». Παραδείγματα όλων των παραπάνω εργαστηρίων και τάσεων έχουν ήδη εντοπισθεί και νέες εικόνες αποκαλύπτονται διαρκώς. Σε αυτό το πλαίσιο, η αποσαφήνιση των καλλιτεχνικών εξελίξεων στα ιπποτοκρατούμενα Δωδεκάνησα, αλλά και η διάκριση των ορίων ανάμεσα στην εγχώρια και την εισηγμένη από άλλα κέντρα τέχνη παραμένει ζητούμενο της έρευνας.

Maria Constantoudaki-Kitromilides

Icons of Cretan Art (Fifteenth-End of the Seventeenth Century): Surviving Works, Evidence, Research, Questions

Painting in Crete during the Venetian period, an artistic expression with origins in the “second palaeologan trend” of Byzantine painting, had acquired a distinct character from the beginning of the fifteenth century. During this and the following century, the art of portable icons, responding to the needs of the mixed clientele of Crete, but also to demand from outside the island, shows great vigor in the hands of talented and versatile painters, who expressed themselves following byzantine aesthetics on the one hand and creating a mixed artistic idiom on the other.

The high quality of painting in Crete corresponds to the general prosperity of various forms of art and culture in the island, which were supported by the economic and social evolution of members of the upper and middle urban strata; they were further encouraged by a circle of Cretans and Venetians with humanistic education and a positive reception of the ideas of the Renaissance and Mannerism.

The remarkable production of Cretan icons is documented by a broad body of surviving material, kept in churches and monasteries, public and private collections in Greece, the rest of Europe and other continents. The study of this art made great progress during the last thirty years of the twentieth century, after the discovery of archival data from the State Archives of Venice. This documentation greatly enriched our understanding of the social context of the production of works of this kind.

Cretan icons themselves are documents of the art of their time and testimonies of the concerns of the most inquiring artists in this tradition. It remains for the researcher to wonder in his/her turn and to investigate the ways of a further enrichment of our views towards this significant material, which in its way forms part of the broader cycle of European late medieval and early modern art.

Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου

Εικόνες κρητικής τέχνης
(δέκατος πέμπτος-τέλη δέκατου έβδομου αιώνα).
Έργα, μαρτυρίες, έρευνες, ερωτήματα

Η ζωγραφική εικόνων στην Κρήτη της βενετικής περιόδου, τέχνη με καταβολές στη «δεύτερη παλαιολόγεια τεχνοτροπία» της βυζαντινής ζωγραφικής, είχε αποκτήσει ιδιαίτερο χαρακτήρα από τις αρχές του δέκατου πέμπτου αιώνα. Στη διάρκεια αυτού αλλά και κατά τον επόμενο η τέχνη των φορητών εικόνων, προσαρμοζόμενη στις ανάγκες του μεικτού κοινού της Κρήτης αλλά και στην έξωθεν ζήτηση, γνωρίζει μεγάλη άνθηση στα χέρια ικανών και ευέλικτων ζωγράφων, που εκφράστηκαν τόσο κατά τη βυζαντινή αισθητική όσο και σε μεικτό ιδίωμα.

Το υψηλό επίπεδο της ζωγραφικής στην Κρήτη αντιστοιχεί στη γενικότερη ακμή διαφόρων μορφών τέχνης και πολιτισμού στο νησί, οι οποίες υποστηρίζονται από την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων των πόλεων. Ευνοούνται επιπλέον από έναν κύκλο Κρητικών και Βενετών με ουμανιστική καλλιέργεια και θετική υποδοχή των ιδεών της Αναγέννησης και του Μανιερισμού.

Την αξιοσημείωτη παραγωγή των κρητικών εικόνων τεκμηριώνει ευρύ σώμα υλικού, που σώζεται σε ναούς και μονές, σε δημόσιες και ιδιωτικές συλλογές στην Ελλάδα, τη λοιπή Ευρώπη αλλά και σε άλλες ηπείρους. Αρκετές φέρουν υπογραφές σημαντικών καλλιτεχνών. Η μελέτη της τέχνης αυτής γνώρισε αλματώδη πρόοδο στα τελευταία τριάντα χρόνια του εικοστού αιώνα, μετά την ανακάλυψη αρχειακών δεδομένων από τα Αρχεία της Βενετίας, αποκαλυπτικών για τους συντελεστές και το κοινωνικό πλαίσιο της δημιουργίας τέτοιων έργων.

Οι κρητικές εικόνες συνιστούν τεκμήρια της τέχνης της εποχής τους και μαρτυρίες για τους προβληματισμούς που απασχολούσαν τους πιο ανήσυχους καλλιτέχνες. Εναπόκειται στον ερευνητή ή την ερευνήτρια να προβληματιστεί με τη σειρά του/της και να διερευνήσει τους τρόπους περαιτέρω εμπλουτισμού της οπτικής μας απέναντι στο αξιόλογο αυτό υλικό, που μετέχει με τον τρόπο του στον ευρύτερο κύκλο της ύστερης μεσαιωνικής και της πρώιμης νεώτερης ευρωπαϊκής τέχνης.

Irene Leontakianakou

Reception and Impact of Cretan Icons
in the Ionian Islands

The Cretan icons' public was spread out of the boundaries of Crete in other Venetian ruled areas, such as the Ionian Islands. This is evidenced by a number of Cretan icons dated from the 15th century that can be found even today in Corfu. Also, it is more than certain that some well-known Cretan painters were working in Corfu during the 16th and 17th centuries. The aim of this paper is to offer a critical review about the Cretan icons found in the Ionian islands that were created either in Crete or in situ by Cretan artists. Emphasis will be given on commissions, iconographic choices and ideological connotations of selected works.

Some arising questions are: Was there any prevailing subject matter in this cultural context and what was the impact of these works in the local religious painting? Is there any clue to relate these Cretan icons with the fundamental developments that took place in the Ionian Islands during that period, e.g., the propagation of the genre of religious icon in local societies? Is it possible to assume that the Cretan icons of eclectic character, as well as the presence of Cretan artists contributed to the emergence of hybrid religious works in the Ionian Islands in the late 17th century and the early 18th centuries, enhancing in turn, to the gradual "transition from icon to religious painting" and eventually to the so-called "Ionian School of painting"?

Ειρήνη Λεοντακιανάκου

Η υποδοχή των κρητικών εικόνων στα Ιόνια νησιά και η επίδρασή τους

Το κοινό των κρητικών εικόνων διευρύνεται και εκτός των ορίων της Μεγαλονήσου σε άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές όπως τα Επτάνησα. Από τον 15ο αιώνα χρονολογούνται χαρακτηριστικές κρητικές εικόνες που βρίσκονται και σήμερα ακόμη στην Κέρκυρα, ενώ τον 16ο και 17ο αιώνα μαρτυρείται η αδιαμφισβήτητη παρουσία σημαντικών Κρητών ζωγράφων στο ίδιο νησί. Θα επιχειρηθεί ένας κριτικός σχολιασμός της πολύπλευρης αυτής σχέσης των κρητικών εικόνων και των δημιουργών τους με το περιβάλλον των Ιονίων νήσων. Τι είδους θέματα προκρίνονται εκεί και ποια η απήχησή τους στην εγχώρια ζωγραφική παραγωγή; Θα εστιάσουμε σε παραγγελίες, εικονογραφικές επιλογές, ενίοτε σε ιδεολογικά συμφραζόμενα συγκεκριμένων έργων.

Σε ποιο βαθμό, οι παραγγελίες εικόνων καθώς και η ίδια η καλλιτεχνική δραστηριότητα των Κρητών θα μπορούσαν να συνδεθούν με θεμελιώδεις εξελίξεις στη θρησκευτική ζωγραφική των Επτανήσων, όπως τη διάδοση του είδους της εικόνας στις τοπικές κοινωνίες. Είναι πιθανό κρητικές εικόνες εκλεκτικού χαρακτήρα να σχετίζονται με την ανάδυση, κυρίως στη Ζάκυνθο, υβριδικών θρησκευτικών έργων, συμβάλλοντας στο φαινόμενο της «μετάβασης από την εικόνα στον πίνακα»; Κατά πόσο ευσταθεί η υπόθεση ότι η παρουσία των κρητικών εικόνων συνέβαλε σθεναρά στη σταδιακή «μεταμόρφωση» της θρησκευτικής ζωγραφικής στα Ιόνια νησιά, η οποία οδήγησε στη λεγόμενη «Επτανησιακή Σχολή»;

Angeliki Lymberopoulou

Sampling Religious, Linguist and Visual Bilingualism in Venetian Crete: The Fogg Triptych

Artistic production on Venetian Crete, reflecting the wider social circumstances in the island as part of the Serenissima's Stato da Mar, has been attracting increasing attention in scholarship for over quarter of a century. Pioneers such as Giuseppe Gerola for the study of monumental production and Manolis Chatzidakis for scrutinising the Cretan icon have placed the initial paving stones for examining art and its peoples within an environment that bears significant importance for our present day multi-cultural society. Furthermore, the Venetian State Archives provide an invaluable source of information – although, as prof. Maria Constantoudaki has pointed out, it is very rare for researchers to attach an artist's name to an artefact and vice versa.

Such is the case of the Fogg triptych, a small portable triptych which was almost certainly a private possession. Its multi-levelled bilingualism – combining the Byzantine Deesis and Mandylion with Franciscan saints and using both Latin and Greek inscriptions – are informative of its anonymous patron and artist and offer yet another building block in the construction of a complicated and multi-faceted society born out of forced co-existence but ending by making a mark as one of the most prolific cultural encounters not only on Crete but also in the wider Mediterranean.

Αγγελική Λυμπεροπούλου

Παραδείγματα θρησκευτικής, γλωσσικής και οπτικής διγλωσσίας στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη: Το τρίπτυχο Fogg

Η καλλιτεχνική παραγωγή στην Ενετική Κρήτη αντανακλά τις ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες στο νησί ως μέρος του Κράτους της Θάλασσας της Βενετίας. Κατά συνέπεια, την τελευταία εικοσιπενταετία έχει προσελκύσει μεγάλο ενδιαφέρον στην έρευνα. Πρωτοπόροι όπως ο Giuseppe Gerola στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής και ο Μανόλης Χατζηδάκης για την ανάλυση της κρητικής εικόνας, έθεσαν τα θεμέλια για την εξέταση της τέχνης και της παραγωγής της μέσα σε ένα περιβάλλον με επίκαιρη σημασία για την σημερινή πολυπολιτισμική κοινωνία μας. Επιπλέον, τα Ενετικά Αρχεία παρέχουν ανεκτίμητη πηγή πληροφοριών - αν και, όπως η καθηγήτρια Μαρία Κωνσταντουδάκη έχει επισημάνει, είναι πολύ σπάνιο για τους ερευνητές να καταφέρουν να ταυτίσουν καλλιτέχνες με έργα τέχνης και το αντίστροφο.

Τέτοια είναι η περίπτωση του τριπτύχου Fogg, ενός μικρού, φορητού τριπτύχου που πιθανότατα ανήκε σε ιδιώτη. Η εικονογραφική διγλωσσία του - συνδυάζει τη βυζαντινή Δέηση και το Μανδήλιο με Φραγκισκανούς αγίους και χρησιμοποιεί τόσο Λατινικά όσο και Ελληνικά στις επιγραφές - μας επιτρέπει αν κάνουμε κάποιες υποθέσεις για τον άγνωστο ιδιοκτήτη του. Επιπλέον προσφέρει ένα ακόμη στοιχείο για την εξέταση της πολύπλευρης κοινωνίας που το δημιούργησε, μια κοινωνία που αποτελεί σταθμό γόνιμης πολιτιστικής συνύπαρξης όχι μόνο στην ιστορία της Κρήτης αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου.

Chryssa Maltezou

Cretan Icon and Social Context

Cretan icon painting is part of a more extensive phenomenon of mingling between two cultural traditions which occurred in the island during the last centuries of Venetian rule. It is well known that the familiarity of Cretans with Western civilisation had a direct effect on their daily life, as it is also known that the cultural fusion is evident in various aspects of the Veneto-Cretan society.

The aim of this paper is to provide a brief survey of the basic features of Cretan society during the above period and to discuss briefly the position of native painters in the realities of Cretan society. The historical outline is related to an examination of the structure of Veneto-Cretan society, and it is intended to serve as a background for a fuller understanding of Cretan art in the Venetian period.

Χρύσα Μαλτέζου

Κρητική εικόνα και κοινωνική συνάφεια

Η ζωγραφική της κρητικής εικόνας είναι συνυφασμένη με το ευρύτερο φαινόμενο της συνάντησης της βυζαντινής πολιτισμικής παράδοσης με τη δυτική, το οποίο παρατηρήθηκε στη μεγαλόνησο κατά τη διάρκεια της ύστερης βενετοκρατίας. Είναι γνωστό ότι η εξοικείωση των Κρητικών με τον δυτικό πολιτισμό είχε άμεση επίδραση στον ιδιωτικό τους βίο, όπως επίσης είναι γνωστό ότι η πολιτισμική συγχώνευση παρατηρείται σε ποικίλες πτυχές της βενετοκρητικής κοινωνίας.

Σκοπός της σύντομης αυτής εισήγησης είναι να παρουσιάσει τα κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κρητικής κοινωνίας κατά τους τελευταίους αιώνες της βενετοκρατίας και να εξετάσει τη θέση που κατείχαν σ' αυτήν οι κρητικοί ζωγράφοι, προκειμένου να συμβάλει στην πληρέστερη κατανόηση και ερμηνεία της τέχνης της Κρήτης κατά τη βενετική περίοδο.

Dionysis Mourelatos

Inscriptions and Painters' Signatures During the Second Half of the Fifteenth Century. The Case of Nikolaos Tzafouris

This communication will discuss signed works by the Cretan painter Nicholas Tzafouris focusing on the position, shape and type of signatures, as well as the language and script used for both signatures and inscriptions identifying scenes and figures.

The increased demand of icons in Italy prompted Cretan painters to use new types of signatures in the Latin alphabet, probably conforming to Venetian practice. Inasmuch as the signatures of artists are connected with an emerging awareness of their role as creators and with their ascending social status, the signatures of Cretan painters from the second half of the fifteenth century and especially those identified in the works by Tzafouris are representative study cases. The different scripts employed, the use of 'humanistic' majuscule and 'late Gothic' styles and the placement of inscriptions and signatures will be considered in an effort to elucidate whether Tzafouris and his fellow-craftsmen in Crete followed contemporary trends in the spirit of the Italian Renaissance.

Διονύσης Μουρελάτος

Επιγραφές και υπογραφές εικόνων του δεύτερου μισού του δέκατου πέμπτου αιώνα. Η περίπτωση του Νικολάου Τζαφούρη

Στην παρούσα ανακοίνωση θα σχολιαστούν υπογεγραμμένα έργα του κρητικού ζωγράφου Νικολάου Τζαφούρη. Ειδικότερα, το ενδιαφέρον θα επικεντρωθεί στη θέση, τη μορφή και στον τύπο των υπογραφών, όπως επίσης στη γλώσσα και στον τύπο της γραφής που χρησιμοποιείται τόσο στις ίδιες τις υπογραφές όσο και στις επιγραφές των παραστάσεων και των μορφών.

Η αυξημένη ζήτηση εικόνων στην Ιταλία «ανάγκασε» τους κρητικούς ζωγράφους εν γένει να δημιουργήσουν νέους τύπους υπογραφών στα λατινικά που πιθανότατα ακολουθούν τους αντίστοιχους βενετσιάνικους. Αξιοποιώντας το θεωρητικό σχήμα, που συνδέει τις υπογραφές με τη συνειδητοποίηση του καλλιτέχνη ως δημιουργού και σημασιοδοτεί την αναβάθμιση του ρόλου του στην κοινωνία, θα εξεταστούν οι υπογραφές των κρητικών ζωγράφων του δεύτερου μισού του δέκατου πέμπτου αιώνα με έμφαση σε εκείνες που εντοπίζονται στο έργο του Τζαφούρη.

Σε αυτό το πλαίσιο, θα σχολιαστεί, επίσης, η μορφή της γραφής των υπογραφών αλλά και των επιγραφών των παραστάσεων ενώ θα εξεταστούν η χρήση της «ουμανιστικής» κεφαλαιογράμματος και της «υστερογοτθικής» γραφής αλλά και οι επιλογές τοποθέτησης της κάθε γραφής από τον συγκεκριμένο ζωγράφο.

Κεντρικό ζητούμενο της ανακοίνωσης αποτελεί αν ο ίδιος και οι ομότεχνοι του στην Κρήτη αφομοιώνουν τις τάσεις της εποχής τους και συντονίζονται με το πνεύμα της ιταλικής αναγεννησιακής ζωγραφικής.

Varvara N. Papadopoulou

Painters' Travels, Transfers of Icons: From Crete, to Venice, and Epirus

An important painter of the second half of the 15th century was Ksenos Digenis, whose activity in Crete (Apano Floria Selinou, 1470) and in Epirus (Kato Merope) has been confirmed by research. His case is of extreme importance, not only as an indicator of the range of post-byzantine artistic activity, but, furthermore, because his work was influenced by the Cretan School. He could be considered as one of the first painters who disseminated elements of the Cretan School iconography in Epirus.

There is little information about the presence of Cretan painters who worked in Epirus. The case of G. Nomikos is unique, as he was a 17th century painter who was active at the Ionian islands and it is certain that he had worked near Ioannina.

The existence of dozens of icons in monasteries and churches in Epirus has been noted in the past. Many of these icons are signed works of Cretan masters, such as M. Bathas, G. Klontzas, Em. Tzanes, and Th. Poulakis. Of the same importance is also the number of icons by unknown artisans who follow the high Cretan standards, raising questions about the providence of their creators.

Very little is known about the origin of these important works in Epirus. Most of these icons were originally brought to Epirus probably as offerings by prosperous migrant tradesmen or others by local powerful prelates whose close interactions with Venice had been confirmed by research. Among few examples is the icon of the Mystical Marriage of Saint Catherine, a work of G. Klontzas, which was probably made in Crete and some-time later, possibly in the 17th century, it was transferred under undefined circumstances in Arta. Merchants from Epirus active in Venice are aware of various artistic trends, and many of them collect works of art, thus contributing to the circulation and transfers of icons of the Cretan school.

Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου

Ταξίδια ζωγράφων, μεταφορές εικόνων: από την Κρήτη
στη Βενετία και την Ήπειρο

Ένας σημαντικός ζωγράφος του β' μισού του 15ου αιώνα, ο Ξένος Διγενής, βεβαιωμένα δραστηριοποιήθηκε στην Κρήτη (Απάνω Φλώρια Σελίνου-1470) και στην Ήπειρο (Κάτω Μερόπη). Η περίπτωση του παρουσιάζει ενδιαφέρον όχι μόνο για το εύρος της μετακίνησης των μεταβυζαντινών καλλιτεχνών, αλλά και για τις επιδράσεις που άσκησε στο έργο του η κρητική ζωγραφική. Θα μπορούσε να θεωρηθεί από τους πρώτους ζωγράφους που μεταλαμπαδεύουν στοιχεία της εικονογραφίας της κρητικής σχολής στην Ήπειρο.

Πληροφορίες για την παρουσία κρητών ζωγράφων που εργάστηκαν στην Ήπειρο είναι λιγοστές. Μοναδική είναι η περίπτωση του Γ. Νομικού, ενός ζωγράφου του 17ου αιώνα που δραστηριοποιήθηκε στα Επτάνησα και βεβαιωμένα εργάστηκε κοντά στα Ιωάννινα.

Η παρουσία δεκάδων φορητών εικόνων σε μοναστήρια και ναούς στην Ήπειρο έχει από παλαιότερα επισημανθεί. Πολλές από τις εικόνες αυτές αποτελούν ενυπόγραφα έργα κορυφαίων κρητών ζωγράφων, όπως ο Μ. Μπαθάς, ο Γ. Κλόντζας, ο Εμ. Τζάνες και ο Θ. Πουλάκης. Εξίσου σημαντικός είναι και ο αριθμός έργων ανωνύμων δημιουργών που αντιγράφουν υψηλά κρητικά πρότυπα, θέτοντας προβληματισμούς σχετικά με την προέλευση των δημιουργών τους.

Πληροφορίες για την προέλευση των σημαντικών αυτών εικόνων στην Ήπειρο είναι ελάχιστες. Οι περισσότερες δημιουργήθηκαν κατά παραγγελία ευπόρων ηπειρωτών εμπόρων (όπως οι αδελφοί Κοθώνη), εγκατεστημένων κυρίως στη Βενετία, καθώς και από παραγγελίες ισχυρών ιεραρχών και μοναστικών καθιδρυμάτων, που βεβαιωμένα είχαν πυκνές σχέσεις με τα Επτάνησα και κυρίως τη Βενετία. Ελάχιστα παραδείγματα, όπως η εικόνα της Μνηστείας της Αγίας Αικατερίνης, έργο του Γ. Κλόντζα πιθανότατα φιλοτεχνήθηκε στην Κρήτη και αργότερα, ενδεχομένως τον 17ο αιώνα, άγνωστο πώς, έφτασε στην Άρτα. Οι ηπειρώτες έμποροι που δραστηριοποιούνται στην Βενετία είναι γνώστες των διάφορων καλλιτεχνικών ρευμάτων και πολλοί από αυτούς καταγίνονται με τη συλλογή έργων τέχνης, συμβάλλοντας στην κυκλοφορία και μετακίνηση των εικόνων της κρητικής σχολής.

Xanthi Proestaki

The Subject “Christ the Vine” in Cretan Icons
and its Development from the Fifteenth to the Seventeenth Century:
a Proposed Interpretation

On the basis of a number of Cretan icons I shall try to sketch the course of the iconography of the subject “Christ the Vine” from the fifteenth to the seventeenth century and to interpret its development.

Decisive for the interpretation of the iconographic type of the allegory “Christ the Vine” is the contribution of the subject of the Virgin as Rod from the Root of Jesse with the genealogy of Christ and of the Theotokos. According to recent research findings, the subject of “Christ the Vine”, known from Early Christian times, is encountered in wall-paintings in Crete from the fourteenth century, whereas in Cretan portable icons it appears for the first time in the work of the well-known painter Angelos in the first half of the fifteenth century. Indeed, Angelos’ composition has been correlated with pro-Unionist discussions of the Late Byzantine period and an analogous climate in Cretan circles, even though the subject itself has other intrinsic meanings. Under the influence of Angelos’ composition, “Christ the Vine” is depicted in the sixteenth century both in portable works and mural painting, for example in monasteries on Athos (Megiste Laura, Dionysiou, Docheiariou) and other places (Dousikos monastery), monasteries in Moldavia, whereas elsewhere it is elaborated in a different manner.

Angelos’ iconographic type, with the circular arrangement of the apostles, is followed in seventeenth-century Cretan portable icons but with some variations in the iconographic details. The figure of God the Father with dove-symbol of the Holy Spirit, which was added to the representation most probably from the late sixteenth century, continues to appear in icons by seventeenth-century Cretan painters, such as Theodoros Poulakis and Victor.

In the paper I shall endeavour to interpret the presence of this iconographic detail in the subject of the Vine, on the basis of doctrinal ideas and theological debates of the sixteenth century, which are expressed in texts by Cretan prelates of the period.

Ξανθή Προεστάκη

Το θέμα του Χριστού ως Αμπέλου σε κρητικές εικόνες και η εξέλιξή του από τον 15ο στον 17ο αιώνα: μια πρόταση ερμηνείας

Με βάση έναν αριθμό κρητικών εικόνων θα επιχειρήσω να σκιαγραφήσω την εικονογραφική πορεία του θέματος του Χριστού ως Αμπέλου από τον 15ο αιώνα ως τον 17ο και να ερμηνεύσω την εξέλιξή του.

Για τη διαμόρφωση του εικονογραφικού τύπου της αλληγορίας του Χριστού ως Αμπέλου είναι καθοριστική η συμβολή του θέματος της Παναγίας ως Ράβδου εκ της Ρίζης Ιεσσαί με τη γενεαλογία του Χριστού και της Θεοτόκου. Το θέμα του Χριστού ως Αμπέλου, γνωστό από την παλαιοχριστιανική περίοδο, βρίσκεται, σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες σε τοιχογραφίες της Κρήτης του 14ου αιώνα, ενώ σε φορητές κρητικές εικόνες εμφανίζεται για πρώτη φορά στο έργο του γνωστού ζωγράφου Αγγέλου στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα. Η σύνθεση μάλιστα του Αγγέλου έχει συσχετιστεί με φιλενωτικές συζητήσεις των ύστερων βυζαντινών χρόνων και ανάλογο κλίμα σε κύκλους της Κρήτης, αν και το ίδιο το θέμα έχει άλλα εγγενή νοήματα. Κατ'επίδραση της σύνθεσης του Αγγέλου, ο Χριστός-η Άμπελος εικονίζεται τον 16ο αιώνα τόσο σε φορητά έργα όσο και στην εντοίχια ζωγραφική, π.χ. σε μονές του Άθω (Μεγίστης Λαύρας, Διονυσίου, Δοχειαρίου) και αλλού (Μονή Δουσίκου), σε μοναστήρια της Μολδαβίας, ενώ αλλού διαμορφώνεται με διαφορετικό τρόπο.

Στις φορητές κρητικές εικόνες του 17ου αιώνα ακολουθείται ο εικονογραφικός τύπος του Αγγέλου με την κυκλική διάταξη των αποστόλων, αλλά με κάποιες παραλλαγές στις εικονογραφικές λεπτομέρειες. Από τα τέλη του 16ου αιώνα, πιθανότατα, προστίθεται στην παράσταση η μορφή του Θεού-Πατρός με την περιστερά-σύμβολο του Αγίου Πνεύματος, η οποία εξακολουθεί να εμφανίζεται σε εικόνες κρητικών ζωγράφων του 17ου αιώνα, όπως ο Θεόδωρος Πουλάκης και ο Βίκτωρ.

Στην ανακοίνωση θα προσπαθήσω να ερμηνεύσω την παρουσία της εικονογραφικής αυτής λεπτομέρειας στο θέμα της Αμπέλου με βάση δογματικές ιδέες και θεολογικές συζητήσεις του 16ου αιώνα που αποτυπώνονται σε κείμενα Κρητών ιεραρχών της εποχής.

Athanasios Semoglou

Un ensemble d'icônes italo-crétoises dans les églises de la région Amhara en Éthiopie

Un ensemble important d'icônes italo-crétoises recensées dans les églises de l'Amhara révèle un aspect encore peu connu des relations artistiques entre l'Éthiopie et l'Occident à partir du XVe et tout au long du XVIe siècle. Au début du XVIe siècle, la cour de l'empereur éthiopien Lebnä-Dengel (1508-1540) joua un rôle déterminant dans les échanges culturels et artistiques avec le monde méditerranéen. C'est en effet à son initiative que fut acquis un nombre important d'œuvres italo-crétoises. Diana Spencer lors de ses expéditions en 1969 a découvert plusieurs triptyques 'byzantins' impressionnants dans les monastères de Tädbadä-Maryam, Atronsä-Maryam, Däbrä-Jämädo Maryam και Däbra-Wärq ("In Search of St Luke Ikons in Ethiopia", in *Journal of Ethiopian Studies* X, 2, 1972, p. 67-95). Il s'agit en effet de triptyques italo-crétois qui présentent dans le volet central des types iconographiques variés de la Vierge à l'Enfant tandis que les volets sont décorés des archanges ou des apôtres. Notre communication visera alors à présenter et étudier une partie de ce matériel riche et inconnu des œuvres italo-crétoises conservées dans les trésors des monastères de la région d'Amhara alors qu'elle entreprendra de proposer, là où c'est possible, des datations et des attributions aux ateliers artistiques.

Αθανάσιος Σέμογλου

Ένα σύνολο ιταλοκρητικών εικόνων
σε ναούς της περιοχής της Amhara στην Αιθιοπία

Ένα σημαντικό σύνολο καταγεγραμμένων σε ναούς της περιοχής της Amhara στην ΒΔ Αιθιοπία ιταλοκρητικών εικόνων αποκαλύπτει μία όψη ελάχιστα γνωστή των καλλιτεχνικών σχέσεων ανάμεσα στην Αιθιοπία και τη Δύση από τον 15ο και καθόλη τη διάρκεια του 16ου αιώνα. Ήδη στις αρχές του 16ου αιώνα η αυλή του αιθίοπα αυτοκράτορα Lebnä-Dengël (1508-1540) συνέβαλε αποφασιστικά στις πολιτιστικές και καλλιτεχνικές ανταλλαγές με τον μεσογειακό κόσμο. Χάρη σε δική του πρωτοβουλία αποκτήθηκε ένας μεγάλος αριθμός ιταλοκρητικών έργων. Η Diana Spencer στις αποστολές της το 1969 ανακάλυψε αρκετά «βυζαντινά» τρίπτυχα στις μονές Tädbadä-Maryam, Atronsä-Maryam, Däbrä-Jämädo Maryam και Däbra-Wärq («In Search of St Luke Ikons in Ethiopia», *Journal of Ethiopian Studies* X, 2, 1972, σ. 67-95). Πρόκειται στην ουσία για ιταλοκρητικά τρίπτυχα που εικονίζουν στο κεντρικό φύλλο διάφορους τύπους της Παναγίας βρεφοκρατούσης, ενώ τα πλευρικά φύλλα φέρουν απεικονίσεις αρχαγγέλων και αποστόλων. Στην ανακοίνωσή μας θα παρουσιάσουμε και θα μελετήσουμε ένα μόνο μέρος του πλούσιου και άγνωστου εν πολλοίς υλικού των ιταλικών και ιταλοκρητικών έργων επιχειρώντας, όπου αυτό είναι δυνατό, την χρονολόγηση και την ένταξή τους σε καλλιτεχνικά εργαστήρια.

Nikolaos D. Siomkos

Remarks on Nikolaos Tzafouris' Work

This communication aims to study the different aspects of Nikolaos Tzafouris' work, the skilled artist from Candia in the late 15th century. A number of known and unknown to the research icons that can be attributed, as we believe, to the painter Nikolaos Tzafouris and his workshop allows further examination of his art.

The unknown to the scholarship icon with the enthroned Virgin and the apostles Peter and Paul belongs to the group of late fifteenth-century Cretan works, which reproduce late-gothic models of Italian painting. The physiognomic types of the saints, the tonal gradation of their garments, which give the impression of a sculpture, and their rich decoration on the edges, indicate the relation to Nikolaos Tzafouris' art.

Moreover, the icon of the Dormition of the Virgin with saint Dominic and saint Francis in the Pushkin State Museum of Fine Arts in Moscow is of particular interest to the present discussion. Work with iconographic and stylistic dualism has been attributed to the circle of Andreas Ritzos due to stylistic similarities of the Dormition scene with the art of this skilled Cretan artist. However, despite these similarities, we think that the physiognomic types of saint Francis and saint Dominic, their small eyes, as well as the wrinkles on the forehead, are stylistic features which connect these figures to Tzafouris' work. The above observation invites us to review this interesting icon and study the compact of traditional Byzantine style to Nikolaos Tzafouris' art.

Νικόλαος Δ. Σιώμκος

Παρατηρήσεις στο έργο του Νικολάου Τζαφούρη

Αντικείμενο της ανακοίνωσης αποτελεί η μελέτη των διαφορετικών εκφάνσεων του έργου του Νικολάου Τζαφούρη, του δεξιοτέχνη κρητικού ζωγράφου από τον Χάνδακα του τέλους του 15ου αιώνα. Γνωστά και άγνωστα στην έρευνα έργα που θεωρούμε ότι μπορούν να αποδοθούν στον ζωγράφο Νικόλαο Τζαφούρη και το εργαστήριό του θα αποτελέσουν την αφορμή για την επανεξέταση της τέχνης του.

Η άγνωστη στην έρευνα εικόνα με την ένθρονη Παναγία και τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο θεωρούμε πως εντάσσεται στην ομάδα των κρητικών έργων, όπου οι μορφές αναπαράγουν υστερογοτθικά πρότυπα της ιταλικής ζωγραφικής. Οι φυσιογνωμικοί τύποι των μορφών, η τονική διαβάθμιση των ενδυμάτων τους που ενισχύει την εντύπωση του γλυπτού, καθώς και η πλούσια διακόσμησή τους στις παρυφές, αποτελούν στοιχεία γνώριμα στην τέχνη του Τζαφούρη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνά μας παρουσιάζει και η εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου με τους αγίους Δομήνικο και Φραγκίσκο στο Μουσείο Πούσκιν της Μόσχας. Έργο με εικονογραφικό και τεχνοτροπικό δυϊσμό, έχει αποδοθεί στον κύκλο του Ανδρέα Ρίτζου, λόγω των αναλογιών που παρουσιάζει η σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου με την τέχνη του δόκιμου αυτού Κρητικού ζωγράφου. Ωστόσο, παρά τα συγγενή στοιχεία της Κοίμησης της Θεοτόκου με ανάλογα της ζωγραφικής του Ανδρέα Ρίτζου, τα χαρακτηριστικά των μορφών των αγίων Φραγκίσκου και Δομήνικου με τα μικρά μάτια και οι ρυτίδες των συσπάσεων στο μέτωπο θεωρούμε ότι συνδέονται με την ιδιαίτερη τέχνη του Νικολάου Τζαφούρη. Η παραπάνω διαπίστωση προκαλεί τη συνολική επανεξέταση του συγκεκριμένου έργου, καθώς και τη διερεύνηση της επίδρασης της παραδοσιακής βυζαντινής τεχνοτροπίας στην τέχνη του Νικολάου Τζαφούρη.

Stergios Stassinopoulos

Particular Features of the Technique Adopted by Important painters in Venetian Crete

Throughout my long-term employment at the Benaki Museum's workshops, I had the opportunity and good fortune to take on the study and conservation of works of really important artists. I had the chance to examine these works through the stereoscopic microscope for long time periods and use numerous analytical methods, photographical and physicochemical. The results of observations and research led to several interesting evidence regarding the particular features of the technique adopted by painters, such as Angelos, Damaskinos and Theotokopoulos.

Those features can be observed mainly in the pictorial layer and above all in the stratigraphic arrangement and the choice of colours. For example, where others artists use cinnabar to make proplasmos tone (for clothes), Angelos uses a layer with minium first and then adds cinnabar. Other characteristics can be detected in the way the drawing is made, the selection of wood and the paneljoints, paint mediums and finally in the selection and use of varnish. Theotokopoulos, in particular, having apparently access to the big painting materials market in Venice, experiments with them, which is evident in his works.

It is curious that hardly any painter of this time, or even later, accepted these significant improvements in the art of religious painting, except perhaps for Klontzas and a few more, whose work I had the opportunity to examine by using only visual examination. I suspect they partly used these techniques.

Στέργιος Στασινόπουλος

Ιδιαιτερότητες στην τεχνική των μεγάλων ζωγράφων της Βενετοκρατούμενης Κρήτης

Κατά τη μακρόχρονη εργασία μου στα εργαστήρια του Μουσείου Μπενάκη, είχα την ευκαιρία, και την τύχη, να αναλάβω τη μελέτη και συντήρηση έργων πολύ σημαντικών ζωγράφων. Είχα την δυνατότητα να εξετάζω για μεγάλο διάστημα τα έργα μέσα από το στερεοσκοπικό μικροσκόπιο, καθώς επίσης να χρησιμοποιώ πλήθος αναλυτικών φωτογραφικών και φυσικοχημικών μεθόδων. Από τα αποτελέσματα των παρατηρήσεων και της έρευνας προέκυψαν αρκετά ενδιαφέροντα στοιχεία που αφορούν σε ιδιαιτερότητες της τεχνικής των ζωγράφων, όπως ο Άγγελος, ο Θεοτοκόπουλος και ο Δαμασκηνός.

Οι ιδιαιτερότητες αυτές παρατηρούνται κυρίως στο ζωγραφικό στρώμα και προ πάντων στη στρωματική διάταξη και στην επιλογή των χρωμάτων. Για παράδειγμα, εκεί που άλλοι ζωγράφοι χρησιμοποιούν για προπλασμό κιννάβαρι (σε ρούχα), ο Άγγελος χρησιμοποιεί πρώτα ένα στρώμα με μίνιο και μετά το κιννάβαρι. Άλλες ιδιαιτερότητες εντοπίζονται στον τρόπο που γίνεται το σχέδιο, στην επιλογή και στον τρόπο σύνδεσης των ξύλων, στα συνδεδετικά μέσα των χρωμάτων και, τέλος, στην επιλογή και χρήση των βερνικιών. Ιδιαίτερα ο Θεοτοκόπουλος, έχοντας προφανώς πρόσβαση στη μεγάλη αγορά υλικών ζωγραφικής στη Βενετία, πειραματίζεται με αυτά και το αποτέλεσμα είναι εμφανές στα έργα του.

Είναι αξιοπερίεργο ότι αυτές οι σημαντικές βελτιώσεις στην τεχνική της ζωγραφικής εικόνων δεν έγιναν αποδεκτές από το σύνολο των ζωγράφων της εποχής, ή από μεταγενέστερους, με εξαίρεση ίσως τον Κλόντζα και κάποιους ακόμα, που όμως δεν είχα τη δυνατότητα να μελετήσω το έργο τους παρά μόνο με οπτική εξέταση. Υποψιάζομαι ότι χρησιμοποιούσαν μερικώς τις τεχνικές αυτές.

Stergios Stasinopoulos, Sofia Mavrou

From the Conservation of a Seemingly Damaged Object to the Revelation of a Work by Michael Damaskinos

The conservation process and actually the regeneration of an icon that has been extensively damaged due to fire, presents great interest.

During the primarily diagnostic examination, it became evident the existence of the scene of “Life giving source” under the burned black varnish. Indications were also given of the signature of the painter.

Detailed observation was carried out with the use of stereomicroscope and the deteriorated painted surface was photographically documented. Photography by raking light illumination gave information regarding the texture of the paint layer. The examination in the IR spectrum, revealed the existence of the signature of the painter. Equally important features of the internal structure of the Icon and of non-visible damage were recorded by X-rays Roentgen radiogram.

Having as guidance the results which obtained from the above diagnostic examination, the conservation treatment of the icon was carried out. Extra care was given to the process of removing the burned varnish. The outcome of the treatment was the revelation of the painted scene “Life giving source” and undoubtedly the exposure of the signature of M. Damaskinos.

Despite the extensive damage of the icon, the applied conservation treatments unified the icon without underestimating any of its historical or aesthetic values.

The icon belongs to a private collection and the conservation treatment was carried out in the conservation laboratory of the Benaki museum during 2009.

Στέργιος Στασινόπουλος, Σοφία Μαύρου

Από τη συντήρηση μιας φαινομενικά κατεστραμμένης εικόνας στην αποκάλυψη ενός έργου του Μιχαήλ Δαμασκηνού

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συντήρηση και διάσωση μιας εικόνας που υπέστη εκτεταμένες φθορές λόγω πυρκαγιάς.

Με τις πρώτες εξετάσεις που έγιναν διαπιστώθηκε η ύπαρξη ζωγραφικής με θέμα τη «Ζωοδόχο Πηγή» και επισημάνθηκαν πρώτες ενδείξεις για ύπαρξη υπογραφής.

Πραγματοποιήθηκε οπτική παρατήρηση με στερεοσκοπικό μικροσκόπιο και αποτυπώθηκαν φωτογραφικά όλες οι φθορές της ζωγραφικής επιφάνειας του έργου. Η φωτογράφιση με εφαπτομενικό φωτισμό βοήθησε ώστε να συγκεντρωθούν πληροφορίες σχετικά με την ανάγλυφη επιφάνεια της εικόνας. Με την εξέταση στο υπέρυθρο μέρος του φάσματος δόθηκε η δυνατότητα να εντοπιστεί η υπογραφή του καλλιτέχνη. Εξίσου σημαντικά στοιχεία για την εσωτερική δομή του έργου καθώς και για μη ορατές φθορές παρείχε η ακτινογραφία Roentgen.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τις παραπάνω διαγνωστικές μεθόδους, πραγματοποιήθηκαν με ιδιαίτερη προσοχή οι εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης της φορητής εικόνας και ιδιαίτερα ο καθαρισμός (αφαίρεση) του καμένου βερνικιού. Αποτέλεσμα των εργασιών αυτών ήταν η αποκάλυψη της ζωγραφικής με θέμα τη «Ζωοδόχο Πηγή» και βέβαια η ακόμα σημαντικότερη αποκάλυψη της υπογραφής του Μιχαήλ Δαμασκηνού.

Παρά τις σημαντικές φθορές, οι επεμβάσεις που έγιναν έδωσαν στο έργο μια ενότητα χωρίς να θιχτεί η ιστορική και αισθητική του αξία.

Η εικόνα ανήκει σε ιδιωτική συλλογή και η συντήρηση έγινε στο Μουσείο Μπενάκη το 2009.

Anastasia Tourta

Icons of the Cretan School in the Museum of Byzantine Culture: Enrichment Policy Criteria for State Museum Collections

The Museum of Byzantine Culture's permanent collection Gallery 10, entitled "Byzantium after Byzantium. The Byzantine legacy in the years after the Fall (1453-19th c.)", presents inter alia the different directions art followed in the Greek regions under Venetian and Turkish rule. The icons the Museum had in its possession to illustrate the exhibition section on painting in the Venetian-ruled regions were few in number, and qualitatively minor. Thus this group was enriched by representative works through purchases.

Here we present three icons belonging to the Cretan School, two of which are datable to the late 15th century. One (50 x 41 cm.) depicts at its center a full-size Deesis, surrounded by miniature scenes of the Dodekaton. The second (49 x 39.5 cm.) depicts the Man of Sorrows, and though unsigned it has all the characteristics of the art of Nikolaos Tzafouris. The third icon (31.1 x 27.7 cm.) depicts St. Govdelaas and carries the signature of Emmanouil Tzanes and the date 1655. This icon, which was once privately-owned in Venice, was presented for the first time by Nikolaos Drandakis in his monograph on the painter. A propos of the presentation of these three icons, the criteria for enriching the holdings of a state museum through purchases are discussed.

Αναστασία Τούρτα

Εικόνες Κρητικής Σχολής στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
Κριτήρια στην πολιτική εμπλουτισμού των συλλογών ενός κρατικού
μουσείου

Στη 10η αίθουσα της μόνιμης έκθεσης στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, που τιτλοφορείται «Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο. Η βυζαντινή κληρονομιά στους χρόνους μετά την Άλωση (1453 – 19ος αι.)», μεταξύ άλλων, παρουσιάζονται οι διαφορετικές κατευθύνσεις που ακολούθησε η τέχνη στις ελληνικές περιοχές υπό βενετική και υπό τουρκική κυριαρχία. Οι εικόνες που διέθετε το Μουσείο, για να «εικονογραφήσουν» την εκθεσιακή ενότητα για τη ζωγραφική στις βενετοκρατούμενες περιοχές, ήταν αριθμητικά περιορισμένες και ποιοτικά ήσσονος σημασίας, οι περισσότερες. Για τον λόγο αυτό η ενότητα εμπλουτίσθηκε με αντιπροσωπευτικά έργα, μέσω αγορών.

Παρουσιάζονται τρεις εικόνες κρητικής Σχολής, εκ των οποίων οι δύο μπορεί να χρονολογηθούν στα τέλη του 15ου αιώνα. Η μία εικόνα διαστάσεων 50 x 41 εκ., απεικονίζει στο κέντρο ολόσωμη Δέηση, την οποία περιβάλλουν οι μικρογραφημένες σκηνές του Δωδεκάορτου. Η δεύτερη εικόνα, διαστάσεων 49 x 39,5 εκ., απεικονίζει την Άκρα Ταπείνωση και, μολονότι ανυπόγραφη, έχει όλα τα χαρακτηριστικά της τέχνης του Νικολάου Τζαφούρη. Η τρίτη εικόνα, διαστάσεων 31,1 x 27,7 εκ., απεικονίζει τον άγιο Γοβδελαά, φέρει υπογραφή του Εμμανουήλ Τζάνε και χρονολογία 1655. Η εικόνα, που βρισκόταν άλλοτε στην κατοχή ιδιώτη στη Βενετία, παρουσιάστηκε, για πρώτη φορά, από τον Νικόλαο Δρανδάκη στη μονογραφία του για τον ζωγράφο. Με την ευκαιρία της παρουσίασης των τριών εικόνων γίνεται αναφορά στα κριτήρια εμπλουτισμού ενός κρατικού μουσείου μέσω αγορών.

Agathoniki Tsilipakou

Issues on Cretan School (Style, Iconography, Tradition) through the Icon Collection of the Museum of Byzantine Culture

The subject of our study is the presentation of selected examples of four unpublished icons from the Collection of the Museum of Byzantine Culture, which come to highlight specific issues on Cretan school - art and iconography – during 15th and 17th centuries.

Iconographic and stylistic comparisons lead us to relate the Italo – Cretan icon of Christ Man of Sorrows (cat. no. BEI 968, an acquisition in 2007), not to the paintbrush of the Cretan painter Nikolaos Tzafouris but to a Cretan workshop of the early 16th century working *a la greca* and *a la latina*, adopting in eclectic compositions good prototypes of the time. The icon with the Triumph of the Cross (cat. no. BEI 514) in a rare, if not unique, iconographic type, was, after our opinion, a part of the central door of an iconostasis to the Holy Sanctuary. The nearest parallel is an icon of similar use, dated to the second half of the 16th c., in the Museum of Zakynthos, attributed to the painter Michael Damaskinos, on which the two archangels raise a glory with the Virgin and Child. The study both of the iconography of our icon, which involves special soteriological, eschatological and eucharistic symbolism, and also of the style, offers among other valuable information about decoration of iconostasis doors of Cretan School during the second half of the 16th to the early 17th century. The two Transfiguration icons of the first half of the 17th c. (cat. Nos. BEI 478 and 875) are examples adopting iconographic types disseminated by the contribution of Cretan painters of the 15th and 16th centuries in Greek mainland, and especially on Mount Athos, which types go back to the Palaeologan period.

Αγαθονίκη Τσιλιπάκου

Ζητήματα περί κρητικής σχολής (τέχνη, εικονογραφία, παράδοση)
μέσα από τη Συλλογή Εικόνων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού

Στην ανακοίνωσή μας παρουσιάζουμε επιλεγμένα παραδείγματα τεσσάρων αδημοσίευτων εικόνων (15ου -17ου αι.) από τη Συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, τα οποία έρχονται να φωτίσουν ζητήματα περί της κρητικής σχολής.

Εικονογραφικές και τεχνοτροπικές συγκρίσεις μας οδηγούν να προσγράψουμε την εικόνα ιταλοκρητικής τέχνης με θέμα την Άκρα Ταπείνωση (αρ. κατ. ΒΕΙ 968- απόκτημα του Μουσείου, μετά από αγορά, το 2007) όχι στον ζωγράφο Νικόλαο Τζαφούρη αλλά σε κρητικό εργαστήριο του κύκλου του, τέλους 15ου - αρχών 16ου αιώνα, που εργαζόταν *a la greca* και *a la latina*, υιοθετώντας σε εκλεκτιστικές συνθέσεις καλά πρότυπα της εποχής του. Η εικόνα με θέμα τον «Θρίαμβο του Σταυρού» (αρ. κατ. ΒΕΙ 514) σε ένα σπάνιο, αν όχι μοναδικό, εικονογραφικό σχήμα, αποτελούσε, κατά την άποψή μας, τμήμα θυρώματος ή πετάσματος Ωραίας Πύλης τέμπλου. Κοντινότερο παράλληλο η εικόνα, όμοιας χρήσης, β' μισού 16ου αιώνα, στο Μουσείο Ζακύνθου, αποδιδόμενη στον Μιχαήλ Δαμασκηνό, όπου όμως οι αρχάγγελοι υψώνουν δόξα με τη Βρεφοκρατούσα Παναγία. Η μελέτη της εικόνας μας τόσο από εικονογραφική άποψη, που ενέχει ιδιαίτερο σωτηριολογικό, εσχατολογικό και ευχαριστιακό συμβολισμό, όσο και από τεχνοτροπική, προσφέρει μεταξύ άλλων πολύτιμα στοιχεία για τον τρόπο διακόσμησης θυρών τέμπλου κρητικής σχολής κατά το β' μισό του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα. Οι δύο εικόνες, α' μισού 17ου αιώνα, με θέμα τη Μεταμόρφωση (αρ. κατ. ΒΕΙ 478 και 875) αποτελούν παραδείγματα υιοθέτησης εικονογραφικών τύπων που διαδόθηκαν με τη συμβολή των Κρητικών ζωγράφων του 15ου και 16ου αιώνα στην ηπειρωτική Ελλάδα και ιδιαίτερα στο Άγιον Όρος και ανάγονται σε παλαιολόγια πρότυπα.

Georgios D. Tsimpoukis

An icon of the Birth of St. John the Baptist from the Collection of St. Catherine's of Sinai in Heraklion and its Possible Iconographic Sources

The icon of the Birth of John the Baptist (92 x 53.5 x 2.6 cm.), today preserved in the Collection of St. Catherine of Sinai (inv. no. A. K. 010) in Heraklion, Crete, originates from the Monastery of St. John near Anopolis, approximately 15 km. east of Heraklion. According to the preserved inscription, the icon was painted in 1670, although it has been partly over-painted at a later date.

Elizabeth, the mother of John, is represented semi-recumbent on the left side, in front of imposing architectural structures. A table has been laid in front of her, and three serving women prepare a tray of food for her. At the bottom left, two nurses take care of the newborn, John, while in the lower right part Zacharias, leaning on a wooden piece of furniture, writes the name of his son on a scroll, according to the evangelical narration (Luke 1:63). Despite the symmetrical arrangement of the pictorial elements, the picture exudes vitality and movement, while some generic details along with the numerous decorative elements enrich the composition.

From an iconographic point of view, the icon basically follows the iconography of the Birth of the Virgin Mary and the Birth of John the Baptist, as it had already been developed at the Late Byzantine period. At the same time, influences from painters of the Cretan School of the 16th century can be detected. The aim of this study is to identify the influence of earlier painted works and point out some new elements that enrich the iconography of the subject.

Γεώργιος Δ. Τσιμπούκης

Η εικόνα της Γέννησης του Προδρόμου από τη Συλλογή της Αγίας
Αικατερίνης των Σιναϊτών στο Ηράκλειο
και τα πιθανά εικονογραφικά της πρότυπα

Η φορητή εικόνα της Γέννησης του Προδρόμου, διαστάσεων 92 x 53,5 x 2,6 εκ., που σήμερα φυλάσσεται στη Συλλογή της Αγίας Αικατερίνης των Σιναϊτών στο Ηράκλειο (αρ. ευρ. Α. Κ. 010), προέρχεται από την Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννη κοντά στην Ανώπολη του Δήμου Χερσονήσου Ηρακλείου. Σύμφωνα με τη σωζόμενη επιγραφή, η εικόνα φιλοτεχνήθηκε το έτος, ΑΧΟ' (1670), αργότερα όμως δέχθηκε επιζωγράφιση.

Στο αριστερό τμήμα, μπροστά από επιβλητικά αρχιτεκτονήματα, παριστάνεται μισοξαπλωμένη η Ελισάβετ. Μπροστά της στέκει ένα στρωμένο τραπέζι, ενώ δεξιότερα τρεις θερααινίδες στρέφονται προς τη μητέρα του Προδρόμου κομίζοντας εδέσματα. Κάτω αριστερά δύο ακόμη γυναίκες περιποιούνται το βρέφος, τον Ιωάννη, ενώ στο κάτω δεξί τμήμα ο Ζαχαρίας, ακουμπισμένος σε ξύλινο έπιπλο, αναγράφει πάνω σε ειλητό που βαστά μία γυναικεία μορφή το όνομα του υιού του, σύμφωνα με την ευαγγελική διήγηση (Λουκ. α', 63: 'Ιωάννης έστιν όνομα αυτού). Παρά τη συμμετρική διάταξη των εικονογραφικών στοιχείων, η εικόνα αποπνέει ζωντάνια και κίνηση, ενώ οι ρωπογραφικές λεπτομέρειες και το πλήθος των διακοσμητικών στοιχείων εμπλουτίζουν τη σύνθεση.

Η εικόνα στα βασικά της σημεία ακολουθεί την εικονογραφία του θέματος της Γέννησης της Θεοτόκου και της Γέννησης του Προδρόμου, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί ήδη από την ύστερη βυζαντινή εποχή, ενώ ανιχνεύονται σε αυτήν, ειδικότερα, επιδράσεις από ζωγράφους της Κρητικής Σχολής του 16ου αιώνα. Η παρούσα μελέτη στοχεύει αφενός στον εντοπισμό των οφειλών του άγνωστου ζωγράφου σε παλαιότερα έργα και αφετέρου στην επισήμανση των νέων στοιχείων, που συνέβαλαν στον εμπλουτισμό της εικονογραφίας του θέματος.

Ioanna Christoforaki

The Presence of Sts. Francis and Benedict on a Cretan Triptych in the Vatican Picture Gallery

A triptych, measuring 23 x 34.5 cm, which is kept at the Pinacoteca Vaticana (inv. no. 40548) and has been dated in the fifteenth century, offers the opportunity to examine the influence of the presence and activity of the Franciscan Order in the art of Cretan icons. The scene of the Nativity is depicted in the central part, whereas Saint Francis of Assisi (1182-1226) and Saint Benedict of Nursia (480-547) are shown in the lateral wings, slightly turned towards the centre and identified with inscriptions in Latin. In the Nativity, the Virgin kneels on a rocky terrain in front of a cave, where the new-born Christ lies in a rectangular manger. On the right-hand wing, Saint Francis is depicted with his characteristic robe, which is tied in the waist with a rope and has an opening showing the stigmata on his chest. He holds a cross in his right hand and a leather-bound book with his left. Saint Benedict on the left-hand wing wears a monastic garment with a hood, while holding a rod with his right hand and a closed book with his left.

There is seemingly nothing connecting Saint Benedict with Saint Francis. The combination of these two saints of the Catholic Church is unusual in western medieval art and unique, as far as I know, in Cretan icons. The choice of these two saints is most probably linked with internal changes in the organization of the Franciscan Order in the mid-fifteenth century.

Ιωάννα Χριστοφοράκη

Η παρουσία των αγίων Φραγκίσκου και Βενέδικτου
σε κρητικό τρίπτυχο της Πινακοθήκης του Βατικανού

Με αφορμή ένα τρίπτυχο, διαστάσεων 23 x 34,5 εκ., το οποίο φυλάσσεται στην Πινακοθήκη των Μουσείων του Βατικανού (αρ. ευρ. 40548) και έχει χρονολογηθεί στον 15ο αιώνα, εξετάζεται η επίδραση της παρουσίας και της δραστηριότητας του φραγκισκανικού τάγματος στην τέχνη των κρητικών εικόνων. Το κεντρικό φύλλο του τριπτύχου καταλαμβάνει η Γέννηση, ενώ στα πλαϊνά εικονίζονται, ελαφρώς στραμμένοι προς το κέντρο, ο άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης (1182-1226) και ο άγιος Βενέδικτος της Νουρσίας (480-547), ο οποίος ταυτίζεται με επιγραφές στα λατινικά. Στη σκηνή της Γέννησης η Παναγία γονατίζει σε βραχώδες έδαφος μπροστά από ένα σπήλαιο, όπου βρίσκεται ο νεογέννητος Χριστός μέσα σε ορθογώνια φάτνη. Στο δεξί φύλλο, ο άγιος Φραγκίσκος παριστάνεται με το χαρακτηριστικό του ράσο, που δένει στη μέση με σκοινί και φέρει άνοιγμα απ' όπου φαίνονται τα στήγματα στο στήθος. Στο δεξί του χέρι κρατά σταυρό και στο αριστερό δερματόδετο βιβλίο. Ο άγιος Βενέδικτος στο αριστερό φύλλο φορεί μοναστικό ένδυμα με κουκούλιο, ενώ κρατά ποιμαντική ράβδο στο δεξί χέρι και κλειστό βιβλίο στο αριστερό.

Εκ πρώτης όψεως τίποτα δεν φαίνεται να τον συνδέει τον άγιο Βενέδικτο με τον άγιο Φραγκίσκο. Ο συνδυασμός των δύο αυτών αγίων της καθολικής Εκκλησίας είναι ασυνήθιστος στη δυτική μεσαιωνική τέχνη και μοναδικός, από όσο γνωρίζω, στις κρητικές εικόνες. Η επιλογή των δύο αυτών αγίων συνδέεται πιθανότατα με ανακατατάξεις στην οργάνωση του τάγματος των Φραγκισκανών στα μέσα του 15ου αιώνα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΜΙΛΗΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΕΔΡΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ
LIST OF SPEAKERS AND CHAIRPERSONS

Τζένη Αλμπάνη, Τμήμα Εκθέσεων και Μουσειολογικής Έρευνας της Διεύθυνσης Μουσείων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

Jenny Albani, Department of Exhibitions and Museum Research, Directorate of Museums, Section of Exhibitions and Museological Research, Hellenic Ministry of Culture and Sports. jennyalbani@gmail.com

Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Επίτιμη Διευθύντρια Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου

Myrtali Acheimastou-Potamianou, Honorary Director, Byzantine and Christian Museum. snpotam@gmail.com

Μαρία Βάββα, Υποψήφια διδάκτωρ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Maria Vavva, PhD candidate, National and Kapodistrian University of Athens. mariavavva@gmail.com

Michele Bacci, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Freiburg Ελβετίας
Michele Bacci, Professor, University of Freiburg, Switzerland.
michele.bacci@unifr.ch

Ιωάννης Δ. Βαραλής, Επίκουρος καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ioannis D. Varalis, Assistant Professor, University of Thessaly.
iovaralis@uth.gr

Μαρία Βασιλάκη, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Maria Vassilaki, Professor, University of Thessaly.
maria.vassilaki2@gmail.com

Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, Ακαδημαϊκός, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Panayotis L. Vocotopoulos, Member of the Academy of Athens, Professor Emeritus, University of Athens. dim@academyofathens.gr

Μαργαρίτα Βουλγαροπούλου, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Central European University, Βουδαπέστη

Margarita Voulgaropoulou, Post-Doctoral researcher, Central European University, Budapest. mvoulgaropoulou@gmail.com

Χρύσα Βουρβοπούλου, Συντηρήτρια ζωγραφικών έργων
Chryssa Vourvouroulou, Paintings Conservator. artcon@hotmail.gr

Λένα Βρανοπούλου, Συντηρήτρια ζωγραφικών έργων, Μουσείο Μπενάκη
Lena Vranopoulou, Paintings Conservator, Benaki Museum.
vranopoulou@benaki.gr

Caitlin Breare, Συντηρήτρια ζωγραφικών έργων, Museum of Fine Arts, Βοστώνη
Caitlin Breare, Assistant Paintings Conservator, Museum of Fine Arts, Boston. CBreare@mfa.org

Μαρία Γεωργοπούλου, Διευθύντρια, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα
Maria Georgopoulou, Director, The Gennadius Library, American School of Classical Studies at Athens. mgeorgopoulou.genn@ascsa.edu.gr

Κωνσταντίνος Γιαπιτσόγλου, Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, Κρήτη
Konstantinos Giapitsoglou, Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Rethymnon, Crete. kostasgiapi@yahoo.gr

Όλγα Γκράτζιου, Ομότιμη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Olga Gratziou, Professor Emerita, University of Crete.
gratsiou@phl.uoc.gr

Robin Cormack, Ομότιμος Καθηγητής, Courtauld Institute of Art, University of London
Robin Cormack, Professor Emeritus, Courtauld Institute of Art, University of London. rsc23@cam.ac.uk

Κατερίνα Δελλαπόρτα, Διευθύντρια, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
Katerina Dellaporta, Director, Byzantine and Christian Museum.
katerinadellaporta@yahoo.com

Ευγενία Δρακοπούλου, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Eugenia Drakopoulou, Research Director, Institute of Historical Research - National Hellenic Research Foundation. egidrak@eie.gr

Αναστασία Δρανδάκη, Επιμελήτρια Βυζαντινής Συλλογής Μουσείου Μπενάκη

Anastasia Drandaki, Curator of the Byzantine Collection, Benaki Museum. adrandaki@yahoo.gr

Rembrandt Duits, Φωτογραφική Συλλογή, The Warburg Institute, University of London

Rembrandt Duits, Photographic Collection, The Warburg Institute, University of London. rembrandt.duits@sas.ac.uk

Helen C. Evans, Επιμελήτρια Βυζαντινής Τέχνης “Mary and Michael Jaharis”, The Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη

Helen C. Evans, Mary and Michael Jaharis Curator for Byzantine Art, The Metropolitan Museum of Art, New York. Helen. Evans@metmuseum.org

Eva Haustein-Bartsch, Διευθύντρια, Ikonen-Museum Recklinghausen Γερμανίας

Eva Haustein-Bartsch, Director, Ikonen-Museum Recklinghausen, Germany. haustein@kunst-re.de

Παναγιώτης Κ. Ιωάννου, Επίκουρος καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Panagiotis K. Ioannou, Assistant Professor, University of Crete.

ioannou@phl.uoc.gr

Μαρία Καζανάκη-Λάππα, Επίτιμη Διευθύντρια Υπουργείου Πολιτισμού

Maria Kazanaki-Lappa, Honorary Director, Hellenic Ministry of Culture. mlappa@hotmail.com

Γεώργιος Κακαβάς, Διευθυντής, Επιγραφικό και Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα

Georgios Kakavas, Director, Epigraphic and Numismatic Museum, Athens. gthkakavas@hotmail.com

Ιόλη Καλαβρέζου, Καθηγήτρια Βυζαντινής Τέχνης “Dumbarton Oaks”,
Πανεπιστήμιο Harvard

Ioli Kalavrezou, Dumbarton Oaks Professor of Byzantine Art, Harvard
University. kalavrez@fas.harvard.edu

Καλλιόπη-Φαίδρα Καλαφάτη, Αναπληρώτρια Διευθύντρια, Βυζαντινό
και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα

Kalliopi-Phaidra Kalafati, Deputy Director, Byzantine and Christian
Museum, Athens. faidrakalafati@yahoo.gr

Αλεξάνδρα Ε. Καλλιγά, Συντηρήτρια ζωγραφικών έργων, Μουσείο
Μπενάκη

Alexandra E. Kalliga, Paintings Conservator, Benaki Museum.
kalliga@benaki.gr

Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Ομότιμη καθηγήτρια, Εθνικό και
Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Sofia Kalopissi-Verti, Professor Emerita, National and Kapodistrian
University of Athens. skalop@arch.uoa.gr

Ουρανία Καραγιάννη, Αρχαιολόγος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου
Πειραιώς / Ourania Karagianni, Archaeologist, Piraeus Bank Group Cul-
tural Foundation. rkaragian@yahoo.gr

Ανδρομάχη Κατσελάκη, Προϊσταμένη Τμήματος Εκπαιδευτικών
Προγραμμάτων και Επικοινωνίας, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

Andromachi Katselaki, Director, Department of Educational Pro-
grammes and Communication, Hellenic Ministry of Culture and Sports.
archanes1315@yahoo.gr

Κωνσταντία Κεφαλά, Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων
Δωδεκανήσου

Konstantia Kephala, Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Dodeca-
nese. kefaladina@gmail.com

Βασιλική Κλώτσα, Υποψήφια διδάκτωρ, Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Vassiliki Klotsa, PhD candidate, National and Kapodistrian University
of Athens. vklotsa@arch.uoa.gr

Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Καθηγήτρια, Διευθύντρια του Μουσείου Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Maria Constantoudaki-Kitromilides, Professor, Director of the Museum of Archaeology and History of Art, National and Kapodistrian University of Athens. maconst@arch.uoa.gr

Αναστασία Λαζαρίδου, Διευθύντρια, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής

Anastasia Lazaridou, Director, Ephorate of Antiquities of East Attica. alazaridou@culture.gr

Ειρήνη Λεοντακιανάκου, Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Irene Leontakianakou, Lecturer, University of the Aegean.

ileontak@gmail.com

Αγγελική Λυμπεροπούλου, Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, Μεγάλη Βρετανία
Angeliki Lymberopoulou, The Open University, U.K.

a.lymberopoulou@open.ac.uk

Χρύσα Μαλτέζου, Ακαδημαϊκός, Ομότιμη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών

Chryssa Maltezou, Member of the Academy of Athens, Professor Emerita of the University of Athens. chr.maltezou@gmail.com

Σοφία Μαύρου, Συντηρήτρια ζωγραφικών έργων

Sofia Mavrou, Paintings conservator. maurou_so@yahoo.gr

Διονύσης Μουρελάτος, Διδάκτωρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Επιστημονικός συνεργάτης Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Dionysis Mourelatos, Dr. in Byzantine Archaeology, Research fellow, National and Kapodistrian University of Athens. dmourela@arch.uoa.gr

Μαρία Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, Ομότιμη Καθηγήτρια, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Maria Panayotidi-Kesisoglou, Professor Emerita, National and Kapodistrian University of Athens. mariapan@arch.uoa.gr

Βαρβάρα Παπαδοπούλου, Διευθύντρια, Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας
Varvara Papadopoulou, Director, Ephorate of Antiquities of Arta.
varvara.papadopoulou@gmail.com

Ξανθή Προεστάκη, Διδάκτωρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας
Xanthi Proestaki, Dr. in Byzantine Archaeology.
xanthipr@hotmail.com

Αθανάσιος Σέμογλου, Καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο
Θεσσαλονίκης
Athanasios Semoglou, Professor, Aristotle University of Thessaloniki.
semoglou@hist.auth.gr

Νικόλαος Σιώμκος, Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής
και Αγίου Όρους
Nikolaos Siomkos, Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Chalcid-
ice and Mount Athos. nsiomkos@culture.gr

Στέργιος Στασινόπουλος, Συντηρητής ζωγραφικών έργων
Stergios Stassinopoulos, Painting conservator.
stergios.stassinopoulos@gmail.com

Αναστασία Τούρτα, Διευθύντρια, Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και
Μεταβυζαντινών Μνημείων
Anastasia Tourta, Director, European Centre for Byzantine and
Post-Byzantine Monuments. Info@ekbmm.gr

Αγαθονίκη Τσιλιπάκου, Διευθύντρια, Μουσείο Βυζαντινού
Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη
Agathoniki Tsilipakou, Director, Museum of Byzantine Culture, Thes-
saloniki. ntsilipakou@yahoo.gr

Γεώργιος Δ. Τσιμπούκης, Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων
Ηρακλείου, Κρήτη
Georgios D. Tsimpoukis, Archaeologist, Ephorate of Antiquities
of Heraklion, Crete. gtsimpoukis@gmail.com

Νανώ Χατζηδάκη, τ. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Nano Chatzidakis, f. Professor, University of Ioannina.
nanochatzidakis@yahoo.gr

Ιωάννα Χριστοφοράκη, Ερευνήτρια, Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής
και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών
Ioanna Christoforaki, Researcher, Research Centre for Byzantine
and Post-Byzantine Art of the Academy of Athens.
ichristoforaki@yahoo.co.uk

Φωτ. εξωφύλλου: *Ο Χριστός και η Σαμαρείτιδα* (λεπτομ.)
Αθήνα, Μουσείο Π. και Α. Κανελλοπούλου.
Cover picture: *Christ and the Samaritan Woman* (detail).
Athens, P. and A. Kanellopoulos Museum.

